

ULUSLARARASI ÇEVRE HUKUKU ÜZERİNE BİR İNCELEME

Dr. Ahmet M. Güneş, LL.M.(Münster) *

I. Giriş

Çağımızda artık çevre sorunlarının sadece yerel veya ulusal bir sorun olarak algılanamayacağı, aksine bütün toplumları etkileyen küresel nitelikte bir olgu olduğu anlaşılmıştır.¹ Çevresel sorunların büyüklüğü, karmaşıklığı ve çok boyutluluğu karşısında, ulusal alanda yürütülen politikalar bu sorunların çözümünde tek başına yeterli görülmemiş, çevrenin korunması için uluslararası alanda sıkı bir işbirliğinin zorunluluğu kavranmıştır. Çevrenin korunması hususunda yaşanan bu paradigma değişikliği, çevresel değerlerin birçok uluslararası hukuk metnine girişini sağlayarak çevrenin uluslararası zeminde korunmasının hukuki temelini atmıştır. Çevrenin korunması bu bağlamda, yaklaşık otuz beş yıldan beri uluslararası hukukun en önemli düzenleme alanlarından biri haline gelmiştir. Bu gelişmeler, uluslararası çevre hukuku² ismi altında yeni bir hukuk dalının oluşumunu hızlandırmıştır.

Uluslararası çevre hukukunun ortaya çıkmasına temel teşkil eden faktörler, birçok bakımdan çeşitlilik arz etmektedir.³ Günümüzde her ne kadar haklı olarak küresel bir çevre krizinden söz edilse de, sadece belli çevresel sorunların doğaları gereği küresel nitelik taşıdığını belirtmek gerekir. Global nitelikteki bu çevresel sorunların başında, küresel ısınma, ozon tabakasının tahribi ve biyolojik çeşitliliğin azalması gelmektedir. Yağmur ormanlarının tahribi ve çölleşme de, her ne kadar sadece belli bazı ülkeleri ilgilendiren sorunlar olarak görünse de, bunlar esasında küresel nitelikte sonuçlar doğuracak tarzda çevre-

* Öğr. Gör., İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, E-posta: guneslaw@hotmail.com

¹ Ayrıca karş. *Buck/Verheyen*, *Umweltvölkerrecht*, N. 1 vd.; *Sparwasser/Engel/Voßkuhle*, *Umweltrecht*, § 1, N. 55 vd.; *Kloepfer*, *Umweltschutzrecht*, § 6, N. 1 vd.; *Kloepfer*, *Umweltrecht*, § 9, N. 1 vd.; *Erbguth/Schlacke*, *Umweltrecht*, § 8, N. 3 vd.; *Epiney*, *JuS* 2003, s. 1066 vd.; *Pazarci*, *Çevre Sorunlarının Uluslararası Boyutları ve Uluslararası Hukuk*, s. 201 vd.; *Turgut*, *Çevre Hukuku*, s. 2 vd.; *Koch/Mielke*, *ZUR* 2009, s. 403 vd.; *Kılıç*, *C.Ü.İ.İ.B.D.* 2001, C. 2, S. 2, s. 131 vd.; *Hoppe/Beckmann/Kauch*, *Umweltrecht*, § 2, N. 1 vd.; *Scheidler*, *Jura* 2004, s. 9 vd.; *Kloepfer*, *DVBt.* 1984, s. 245 vd.; *Wolf*, *Umweltrecht*, s. 183 vd.

² Uluslararası çevre hukuku teriminin karşılığı olarak Almanca'da *Umweltvölkerrecht* veya *Internationales Umweltrecht* kavramları kullanılırken, İngilizce'de *International Environmental Law* terimi tercih edilmektedir.

³ Karş. *Buck/Verheyen*, *Umweltvölkerrecht*, N. 2 vd.; *Schmidt/Kahl*, *Umweltrecht*, s. 300 vd.; *Kloepfer*, *Umweltrecht*, § 9, N. 1 vd.; *Koch/Mielke*, *ZUR* 2009, s. 403; *Sparwasser/Engel/Voßkuhle*, *Umweltrecht*, § 1, N. 56; *Kloepfer*, *Umweltschutzrecht*, § 6, N. 1 vd.; *Turgut*, *Çevre Politikası ve Hukuku*, s. 3 vd.

sel sorunlardır. Bunun yanı sıra, sınıraşan çevresel etkiler doğuran faaliyetlerin, ilgili faaliyetlerin yürütüldüğü devlet ve bu faaliyetlerden kaynaklanan olumsuz etkilere maruz kalan devletler arasında bir işbirliğini gerekli kılması, bu tür faaliyetlerin uluslararası çevre hukukuna konu olmasını sağlamıştır. Sınıraşan niteliklerinden dolayı su ve hava, bu tür faaliyetlerden zarar görebilecek çevresel unsurların başında gelmektedir. Tehlikeli atık ve maddelerin sınıraşan taşınımı da, aynı şekilde kaynak ülkenin hudutları dışında geniş çapta çevresel sonuçlar doğurabilecek niteliğe sahiptir. Ayrıca, devletlerin hakimiyet alanları dışındaki bölgelerde (açık denizler, kutuplar v.s.) vuku bulan çevresel tahribatların da global nitelikte çevresel sorunlar doğurabileceğini ifade etmek gerekir. Ulusal düzeyde alınan tedbirler, her ne kadar uluslararası niteliği haiz bu çevresel sorunların çözümünde büyük önem taşısa da, tek başına yeterli değildir. Zira devletlerin egemenliği ilkesi gereği, devletlerin bu tür sorunların çözümüne yönelik yürüteceği tedbirlerin uygulanabileceği alan, ilgili devletin ulusal hudutları ile sınırlıdır. Ulusal sınırları aşan çevresel sorunların çözümü bu bağlamda, ilgili devletlerin uluslararası alanda işbirliği ile gerekli düzenlemeleri hazırlayarak, uluslararası hukukun sunduğu imkânların devreye sokulmasını gerekli kılmaktadır.

İnsanoğlunun yaşamını sürdürebileceği doğal bir çevrenin tüm işlevselliği ile korunması ve sınıraşan çevresel tahribatların önlenmesi hedefleri, uluslararası çevre hukukunun ortaya çıkmasında her ne kadar belirleyici bir rol üstlenmişse de, günümüzde hızlı bir şekilde devam eden (ekonomik) küreselleşme sürecinin de uluslararası çevre hukukunun oluşumuna önemli katkılar sunduğunu belirtmek gerekir.⁴ Çevrenin korunmasına yönelik önlemlerin ekonomik açıdan bir maliyetinin olduğu düşünüldüğünde, çevrenin korunmasına ilişkin tedbirlerin yalnızca bazı devletlerin ulusal hukukunda yer almasının bu devletlerin uluslararası ticarete mağdur duruma düşmelerine neden olacağı açıktır. Zira çevrenin korunması konusunda ilgili tedbirlere yer vermeyen ülkeler, bu tedbirlerden kaynaklanan ekonomik bir yük yüklenmediklerinden, bu tedbirlerin ele alındığı ülkelere göre uluslararası ticarete daha iyi bir konumda bulunacaktır. Bu tarz durumlar ise, uluslararası ticarete rekabetin ihlali sonucunu doğuracak niteliktedir. Bu tür rekabet ihlallerine mahal vermemek için, uluslararası işbirliği yoluyla ulusal çevre koruma standartlarının uyumlulaştırılması şarttır. Diğer yandan, küreselleşmenin bir sonucu olarak malların ve hizmetlerin uluslararası naklinin neden olduğu çevresel kirliliğinin hızlı bir şekilde artmasının da, uluslararası çevre hukukunun gelişiminde etkili olduğunu ifade etmek gerekir.⁵

⁴ Karş. *Kloepfer*, Umweltrecht, § 9, N. 6 vd.; *Erbguth/Schlacke*, Umweltrecht, § 8, N. 3; *Kloepfer*, Umweltschutzrecht, § 6, N. 3; *Buck/Verheyen*, Umweltvölkerrecht, N. 2; *Sparwasser/Engel/Voßkuhle*, Umweltrecht, § 1, N. 58; *Müller/Wildhaber*, Praxis des Völkerrechts, s. 688 vd.; *Koch/Mielke*, ZUR 2009, s. 403 vd.

⁵ *Buck/Verheyen*, Umweltvölkerrecht, N. 2; *Kloepfer*, Umweltrecht, § 9, N. 6 vd.

II. Uluslararası Çevre Hukukunun Tarihsel Gelişimi

Geçmiş 18. yüzyılın sonlarına kadar uzanan uluslararası çevre hukukunun gelişimini, üç farklı aşamada incelemek mümkündür.⁶ 19. yüzyılda başlayıp 20. yüzyılda da etkisini sürdüren ilk dönemde, çevreye ilişkin ilk uluslararası düzenlemeler esas olarak, belli bazı hayvan türlerinin (foklar, kuşlar, balinalar v.s.) korunmasına ve sınırlı olan doğal kaynakların sürdürülebilir ekonomik bir kullanımının sağlanması amacıyla ilgili devletlerin yarışan menfaatlerinin dengelenmesine ve sınırlandırılmasına yönelik idi. Ağırlıklı bir şekilde ekonomik gayeler benimseyen bu tür düzenlemelerde çevrenin korunması, sadece ikincil nitelikteki bir hedef olarak ele alınmıştır. Gerek balıkçılık alanında imzalanan antlaşmalar gerekse de farklı devletlerin topraklarından geçen akarsulardan faydalanmaya ilişkin antlaşmalar, bu bağlamda ele alınmalıdır. Bu ilk döneme kısmen paralel bir biçimde ortaya çıkan uluslararası komşuluk hukuku ise, uluslararası çevre hukukunda ikinci bir dönemin başlamasını sağlamıştır. Uluslararası komşuluk hukuku, Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın 2. maddesinin 1. fıkrasında ifadesini bulan egemen devletlerin eşitliği ilkesi ve bu ilkenin doğal bir sonucu olan toprak bütünlüğünün korunması esasına dayanmakla birlikte, dolaylı bir biçimde de olsa çevresel değerlerin korunmasına imkân sağlamaktadır.⁷ Bununla birlikte, çevresel sorunların birçok bakımdan iç içe geçmişliği, birbirine bağımlılığı, karmaşıklığı ve çoğu kez küresel nitelik taşımasının yanı sıra, devletlerin egemenliği dışındaki alanların korunmasında geleneksel komşuluk hukuku kurallarının sunduğu imkânların yetersiz olduğunun farkına varılması, 70'li yılların başından beri devletler arasında işbirliği esasına dayanan bağımsız bir uluslararası çevre hukukunun oluşumunu hızlandırmıştır. Üçüncü evre olarak adlandırabileceğimiz bu dönemde, çevrenin korunması artık uluslararası politikanın önemli bir gündem maddesi haline gelmiştir.

Çevrenin korunmasının uluslararası toplumun gündemine oturmasına neden olan en önemli etmen ise, Haziran 1972'de Stockholm'de gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı'dır. Aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 113 ülkenin katıldığı ve birçok çevreci örgütün katkıda bulunduğu Stockholm Konferansı, çevre ile ilgili ilk uluslararası konferans olup, uluslararası çevre hukukunun ortaya çıkmasında bir milat olarak görülmektedir.⁸ Gelişmiş ülkeler ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki görüş ayrılıklarının damgasını vurduğu bu konferansın sonunda, Stockholm Bildirgesi ile İnsan

⁶ Karş. *Schmidt/Kahl*, Umweltrecht, s. 301 vd.; *Sparwasser/Engel/Voßkuhle*, Umweltrecht, § 1, N. 61 vd.; *Beylerlin*, Umweltvölkerrecht, N. 8 vd.; *Epiney/Scheyli*, Strukturprinzipien des Umweltvölkerrechts, s. 21 vd.; *von Heinegg*, Umweltvölkerrecht, N. 1 vd. Ayrıca bkz. *Burhenne*, Internationales Umweltrecht, N. 2 vd.; *Kloepfer*, Umweltrecht, § 2, N. 1 vd. Bununla birlikte, 1794 yılında ABD ve İngiltere arasında Büyük Göller'e (Great Lakes) ilişkin olarak imzalanan Jay Antlaşması, çevreye ilişkin ilk ciddi uluslararası antlaşma olarak kabul edilmektedir.

⁷ Karş. *Schmidt/Kahl*, Umweltrecht, s. 301 vd.

⁸ Bu konuda bkz. *Hohmann*, NVwZ 1993, s. 311 vd.; *Başlar*, Ekoloji Dergisi, 1992, S. 3, s. 8; *Turgut*, Çevre Politikası ve Hukuku, s. 33 vd.; *Schmidt/Kahl*, Umweltrecht, s. 301 vd.; *Özdek*, Çevre Hakkı, s. 73 vd.; *Buck/Verheyen*, Umweltvölkerrecht, N. 5 vd.; *von Heinegg*, Umweltvölkerrecht, N. 5 vd.; *Kloepfer*, Umweltrecht, § 9, N. 23.

Çevresi İçin Eylem Planı (Action Plan) adlarını taşıyan iki önemli belge kabul edilmiştir. Stockholm Bildirgesinde, insan ve çevre ilişkilerine, insan faaliyetlerinin çevre üzerindeki olumsuz etkilerine, devletlerin ekonomik gelişme sorunlarına, çevrenin korunması konusunda uluslararası işbirliğinin önemine değinilmiş, insanların sağlıklı ve temiz bir çevrede yaşama hakkının varolduğu vurgulanmıştır. Her devletin kendi sınırları dâhilindeki çevresel unsurlar üzerinde egemenliğinin devam edeceğinin, ancak devletlerin bu çevresel unsurların korunmasına yönelik olarak aynı zamanda küresel nitelikteki bir sorumluluğun da muhatabı olduğunun Stockholm Bildirgesi'nde belirtilmesi, çevrenin uluslararası düzeyde korunması açısından önemli bir adımdır. Çevrenin taşıma kapasitesine dikkat çekilerek, çevresel unsurlardan faydalanmada kuşaklar arası hakkaniyete vurgu yapılması ve sosyo-ekonomik gelişmenin çevre ile bağlantılı olduğunun ifade edilmesi ise, bu bildirgenin sürdürülebilir kalkınma kavramının temellerini atması bakımından önem taşımaktadır. Sonuç olarak Stockholm Bildirgesi, içerdiği 26 ilke ile uluslararası çevre hukukunun gelişim çizgisini önemli ölçüde belirlemiştir. Stockholm Konferansı'nın doğurduğu diğer bir sonuç ise, 1972 yılında Birleşmiş Milletler Çevre Programı'nın (UNEP) kurulması olmuştur. İsminin aksine kendi organlarına sahip bir çevre örgütü olan ve merkezi Kenya'nın Nairobi kentinde bulunan UNEP, Stockholm Konferansı'ndan bugüne gerek küresel gerekse de bölgesel düzeydeki çevre koruma antlaşmalarının oluşturulması ve hayata geçirilmesinde üstlendiği öncü rol dolayısıyla, uluslararası çevre hukukunun gelişimine önemli bir katkı sunmuştur.⁹

Dünya Doğa Şartı (World Charter for Nature) ve Ortak Geleceğimiz (Our Common Future) raporu ise, 1980'li yıllarda uluslararası çevre hukukunda yaşanan önemli gelişmeler olarak göze çarpmaktadır. 1982 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nca kabul edilen Dünya Doğa Şartı, Stockholm Konferansı'nda dile getirilen ilkeleri genel olarak tekrarlasa da, hukuki bakımdan bağlayıcı nitelikte değildir. Ancak Dünya Doğa Şartı'nın, bu ilkeleri Stockholm Bildirgesi'nden daha açık ve geniş bir şekilde ele alması ve çevre hukukunun temel ilkelerinden biri olan sürdürülebilir kalkınma (sustainable development) kavramına ilk defa yer vermesi önem arz etmektedir.¹⁰ Brundtland Raporu olarak da adlandırılan Ortak Geleceğimiz raporu ise, 1987 yılında Birleşmiş Milletler'in bir alt kuruluşu olan Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu¹¹ tarafından yayınlanmıştır. Bu raporda, çevre sorunlarının insan refahını ve dünyadaki yaşamı tehdit ettiği, bu bakımdan sürekli ve dengeli bir kalkınmaya ihtiyaç duyulduğu, ancak bu kalkınma politikasında bugünün ihtiyaçları karşılanırken gelecek nesillerin ihtiyaçlarından taviz verilmemesi gerektiği vurgulanmıştır. Bunun için ise, sürdürülebilir kalkınmaya dayanan bir adalet anlayışı gereklidir. Sürdürülebilir kalkınmayı, *bugünün ihtiyaçlarını ve beklentilerini, gelecek kuşakların kendi ihtiyaç ve beklentilerini karşılama olanaklarını tehli-*

⁹ Sparwasser/Engel/Voßkuhle, Umweltrecht, § 1, N. 64; Buck/Verheyen, Umweltvölkerrecht, N. 5; Kloepfer, Umweltrecht, § 9, N. 23.

¹⁰ Karş. Başlar, Ekoloji Dergisi, 1992, S. 3, s. 8; Turgut, Çevre Politikası ve Hukuku, s. 36; Kloepfer, Umweltrecht, § 9, N. 25.

¹¹ Bu komisyon, 1983 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 38. oturumunda kabul edilen 38/161 sayılı genel kurul kararıyla kurulmuştur.

keye atmaksızın karşılamak olarak tanımlayan Ortak Geleceğimiz raporu, sürdürülebilir kalkınmaya dünya ölçeğinde ilk defa ayrıntılı bir şekilde ele alıp, bu konuda ilk defa açık bir tanıma yer veren bir çalışmadır.¹²

1980'li yıllarda asit yağmurları, ozon tabakasının incilmesi, radyasyon tehlikesi ve ormansızlaşma gibi küresel çevresel sorunlarının hızlı bir şekilde ortaya çıkması, o zamana değin alınan çevre koruma önlemlerinin doksanlı yıllarda gözden geçirilmesini zorunlu kılmıştır. Çevrenin uluslararası düzeyde korunmasına yönelik çabaların bu dönemdeki simgesi kuşkusuz, Haziran 1992'de Brezilya'nın Rio de Janeiro kentinde düzenlenen ve Rio Konferansı veya Yeryüzü Zirvesi olarak da adlandırılan Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı (UNCED) olmuştur. 20. yüzyılın en önemli çevre toplantısı olarak kabul edilen Rio Konferansı, gerek içerik gerekse de katılım bakımından benzerlerinden önemli ölçüde ayrılmakta idi. Toplam katılımın 10 bin civarında olduğu bu konferansa, 179 ülke resmi düzeyde temsil edilmiş olup, 116 devlet başkanının yanı sıra, yaklaşık 9 bin gazeteci ile birçok çevreci örgüt, iş dünyası, bilim dünyası ve diğer çevrelerden yüzlerce kişi katılmıştır.¹³ Konferansın sonunda, beş metin kabul edilmiştir. Bunlar, Rio Bildirgesi, Gündem 21 (Agenda 21), Ormancılık Prensipleri, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi ve Birleşmiş Milletler Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'dir. Rio Konferansı'nın en önemli sonuçlarından biri de, yukarıda belirttiğimiz beş dokümanda gelişme politikalarının sürdürülebilir kalkınma ilkesine dayanması gerektiğinin açık bir şekilde belirtilmesi olmuştur. Burada belirtilmesi gereken bir diğer husus, Stockholm Konferansı'nda olduğu gibi Rio Konferansı'nda da gelişmiş ülkeler ve gelişmekte olan ülkeler arasında ciddi görüş ayrılıklarının mevcut olduğudur. Sürdürülebilir kalkınma ilkesinin konferansın sonuç metinlerine alınması ise ancak, gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkelerin çevrenin korunmasında ortak fakat farklılaşmış sorumluluklarının olduğu ilkesinin konferansın tüm sonuç belgelerine eklenmesi ile gerçekleşmiştir. Bunun dışında gelişmiş ülkeler, çevrenin korunması nedeniyle gelişmekte olan ülkelerin karşı karşıya kalacağı mali yükün hafifletilebilmesi için bu ülkelere kalkınma yardımlarında (mali ve teknolojik transferler) bulunacaklarını vaat etmiştir.¹⁴

Stockholm Bildirgesi'nin bir devamı olarak görülebilecek Rio Bildirgesi, hukuken bağlayıcı olmamakla birlikte, halen geçerli olan uluslararası teamül hukuku tarafından kısmen onay gören, kısmen de uluslararası teamül hukunun oluşumuna katkıda bulunan 27 adet ilkeye yer vermektedir.¹⁵ Bu ilkelere, her ne kadar hukuki bağlayıcılıktan yoksun iseler de, çevre ve kalkınma konusunda ülkelerin hak ve yükümlülüklerini tespit edip, taraf devletlere politik bir yükümlülük getirmektedir.¹⁶ Gündem 21 ise, Rio Bildirgesi'nde yer alan

¹² *Turgut, Çevre Politikası ve Hukuku*, s. 94; *Sparwasser/Engel/Voßkuhle*, Umweltrecht, § 1, N. 65; *Buck/Verheyen*, Umweltvölkerrecht, N. 7.

¹³ Karş. *Hohmann*, NVwZ 1993, s. 315 vd.; *Sparwasser/Engel/Voßkuhle*, Umweltrecht, § 1, N. 66; *Turgut, Çevre Politikası ve Hukuku*, s. 37; *Stüer*, Bau- und Fachplanungsrecht, N. 3224.

¹⁴ Karş. *Buck/Verheyen*, Umweltvölkerrecht, N. 8.

¹⁵ *Schmidt/Kahl*, Umweltrecht, s. 302; *Graf Vitzthum*, Völkerrecht, § 5, N. 112; *Kloepfer*, Umweltrecht, § 9, N. 25.

¹⁶ *Hohmann*, NVwZ 1993, s. 314; *Kloepfer*, Umweltrecht, § 9, N. 25.

ilkelerin ve bilhassa sürdürülebilir kalkınma prensibinin hayata geçirilmesi için yapılması gereken faaliyetleri içeren bir eylem planıdır. Dört kısım ve 40 bölümden oluşan Gündem 21'de, bu ilkelerin hayata geçirilmesine yönelik birçok önleme ayrıntılı bir tarzda yer verilmiştir.¹⁷ Ormancılık Prensipleri ise, (yağmur ormanları ve diğer orman türleri arasında ayırım yapılmaksızın) tüm orman türlerinin yönetimine, korunmasına ve sürdürülebilir gelişimine yönelik olarak evrensel, ancak hukuki bağlayıcılığı haiz olmayan 15 ilkeye yer veren bir bildiridir. Rio Konferansı sonunda kabul edilen diğer bir metin olan Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, esas olarak iklim değişikliğine neden olan sera gazı emisyonlarının azaltılmasını amaçlamakta ve bu bağlamda alınacak tedbirlere yer vermektedir. Son olarak Birleşmiş Milletler Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi, bitki ve hayvan türlerinin ve bu türlerin yaşam alanlarının korunarak, biyolojik ve genetik çeşitliliğin muhafaza edilmesini ve sürdürülebilir kullanımın sağlanmasını amaçlamaktadır. Rio Konferansı'nın getirdiği diğer bir önemli sonuç ise, 1992 yılında Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonu'nun (CSD) kurulması olmuştur. Gündem 21'in 38. bölümü esas alınarak kurulan bu komisyonun temel görevi, Rio Konferansı'nı takip edecek sürecin sürdürülebilir kalkınma gereklerine uygun bir şekilde yürütülmesini sağlamak ve bu konuda uluslararası eşgüdümü daha ileri bir seviyeye taşımaktır. Birleşmiş Milletlerin diğer kurullarına raporlar sunmak ve görüş bildirmek de, bu komisyonun görevleri arasında yer almaktadır.¹⁸

Rio Konferansı, çevrenin uluslararası alanda korunmasına yönelik taleplerin hayata geçirilmesi yönünde her ne kadar büyük umutların yeşermesine neden olmuşsa da, bu konuda atılması gereken somut adımlar uzun süre gecikmiştir. Rio Konferansı'nın hedeflediği tarzda çevrenin korunmasına yönelik küresel bir ortaklığın oluşturulması ve uluslararası çevre hukukunun bir işbirliği ve entegrasyon aracı haline getirilmesi konusunda şu ana kadar atılan adımların yetersiz olduğunu belirtmek gerekir.¹⁹ Rio Konferansı'nın öngördüğü hedeflerin hayata geçirilmesinde yaşanan aksaklıklar, 2002 yılında Güney Afrika Cumhuriyeti'nin Johannesburg kentinde düzenlenen Birleşmiş Milletler Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi'nin de ana gündem maddesini oluşturmuştur. 21. yüzyılın ilk küresel çevre konferansı olan Johannesburg Zirvesi'nin temel amacı, Rio Konferansı sonrasında yaşanan gelişmelerin ve uygulamaların değerlendirmesi idi. Bu bağlamda Johannesburg Zirvesi'nde, Rio Konferansı ile kabul edilen fakat önceki dönemlerde hayata geçirilemeyen antlaşmaların uygulanabilmesi için gerekli olan tedbirlerin belirlenerek, sürdürülebilir kalkınmanın küresel düzeyde gerçekleştirilmesine ilişkin yeni meselelerin tartışılması hedeflenmiştir. Uzun ve çetin müzakereler sonunda taraflar ancak, Johannesburg Sürdürülebilir Kalkınma Bildirgesi adını taşıyan bir bildiri ve bir uygulama planı üzerinde uzlaşabilmiştir. Ancak bu iki metnin de hukuki bağlayıcılığının

¹⁷ Bu konuda bkz. *Hohmann*, NVwZ 1993, s. 315 vd.; *Ruffert*, ZUR 1993, s. 210 vd.; *Kloepfer*, Umweltrecht, § 9, N. 25.

¹⁸ Bkz. *Beyerlin*, Umweltvölkerrecht, N. 153 vd.; *Sparwasser/Engel/Voßkuhle*, Umweltrecht, § 1, N. 69; *Kloepfer*, Umweltrecht, § 9, N. 25; *Buck/Verheyen*, Umweltvölkerrecht, N. 9.

¹⁹ Karş. *Buck/Verheyen*, Umweltvölkerrecht, N. 9; *Beyerlin/Ehrmann*, UPR 1997, s. 356 vd.; *Kloepfer*, Umweltrecht, § 9, N. 26.

bulunmadığını ifade etmek gerekir.²⁰ Johannesburg Sürdürülebilir Kalkınma Bildirgesi'nde, sürdürülebilir kalkınma hedefine yönelik küresel taahhütler tekrarlanmakta ve bu ilkenin hayata geçirilmesinde uluslararası alanda ortak hareket etmenin önemine dikkat çekilmektedir. Uygulama planı ise genel olarak, Rio Konferansı'nda kabul edilen temel konuların hayata geçirilmesini kolaylaştıracak tarzda bir eylem çerçevesi sunmaktadır. Johannesburg Zirve'sine katılan tüm hükümetlerin imzaladığı bu plan, yoksulluğun azaltılması başta olmak üzere, tüketim, doğal kaynaklar, sağlık, uygulama araçları ve kurumsal çerçeve gibi konuları kapsamaktadır. Johannesburg Zirvesi sonunda kabul edilen metinlerin hukuki bağlayıcılıktan yoksun olmasının yanı sıra, bu metinlerin Rio Konferansı'nda kabul edilen ilkeleri aşan önemli bir yenilik getirmemesi ve beklenenin aksi bir tarzda bu metinlerde sürdürülebilir kalkınma kavramının somutlaştırılmasına ve hayata geçirilmesine yönelik ifadelere yer verilmemiş olması, çeşitli eleştirilere neden olmuştur.²¹ Bununla birlikte Johannesburg Zirvesi'nin çok önemli bazı olumlu sonuçlar doğurduğunu belirtmek gerekir. Daha önce hazırlanmış uluslararası çevre antlaşmalarına birçok ülkenin bu zirve vesilesiyle taraf olması, bu sonuçlardan en önemlisidir. Nitekim, Kanada ve Rusya'nın Kyoto Protokolü'ne taraf olarak, bu protokolün yürürlüğe girmesi bu zirve sayesinde gerçekleşmiştir.

III. Uluslararası Çevre Hukukunun Kaynakları

Esas olarak uluslararası hukukun çevrenin korunmasına ilişkin ilke ve düzenlemelerini konu edinen uluslararası çevre hukuku, birçok bakımdan uluslararası hukuk ile aynı özelliklere sahiptir. Bu ortak özelliklerden en önemlilerden biri, uluslararası çevre hukukunun uluslararası hukuk ile aynı hukuki kaynaklardan beslenmesidir. Uluslararası hukukun dayandığı kaynaklara geçmeden önce, uluslararası hukuka ilişkin olarak bazı genel açıklamalar yapmakta fayda vardır.

Devletler genel hukuku veya uluslararası kamu hukuku olarak da adlandırılan uluslararası hukuk, uluslararası toplumun üyeleri arasındaki ilişkileri düzenleyen bir hukuk dalıdır.²² Her ne kadar geleneksel görüş taraftarlarıncı uluslararası toplumun yalnızca bağımsız devletlerden oluştuğu iddia edilmişse de; modern hukuk anlayışı, uluslararası hukukun süjelerinin bağımsız devletler, uluslararası örgütler (Birleşmiş Milletler), sui generis bazı topluluklar (Papalık, Kızılhaç v.s.) ve uluslararası hukukun çerçevesini çizdiği korumaya alanları içinde gerçek kişiler olduğunu kabul etmektedir.²³ Uluslararası

²⁰ *Kloepfer*, Umweltrecht, § 9, N. 26; *Schmidt/Kahl*, Umweltrecht, s. 305.

²¹ Bu bağlamda bkz. *Wolff*, NuR 2003, s. 137 vd.; *Schmidt/Kahl*, Umweltrecht, s. 305; *Kloepfer*, Umweltrecht, § 9, N. 26; *Sparwasser/Engel/Voßkuhle*, Umweltrecht, § 1, N. 73; *Buck/Verheyen*, Umweltvölkerrecht, N. 9 vd.; *Burhenne*, Internationales Umweltrecht, N. 11.

²² Karş. *Sur*, Uluslararası Hukukun Esasları, s. 1; *Bozkurt/Kütükçü/Poyraz*, Devletler Hukuku, s. 7; *Pazarıcı*, Uluslararası Hukuk Dersleri - I, s. 6 vd.; *Bleckmann*, Völkerrecht, s. 3 vd.; *Herdegen*, Völkerrecht, s. 1 vd.

²³ Karş. *Bozkurt/Kütükçü/Poyraz*, Devletler Hukuku, s. 7 vd.; *Herdegen*, Völkerrecht, s. 63 vd.; *Sur*, Uluslararası Hukukun Esasları, s. 1; *Ipsen*, Völkerrecht, s. 55 vd.; *Burhenne*, Internationales Umweltrecht, N. 14 vd.

hukukun ayırt edici özelliklerini üç başlık altında toplamak mümkündür.²⁴ Öncelikle belirtmek gerekir ki, uluslararası hukuk devletlerin egemenliği ve eşitliği ilkesine dayandığından, uluslararası kuralları koyan bir üst otoritenin varlığından söz etmek mümkün değildir. Bu nedenle uluslararası hukuk kurallarını, bu kurallara uyacak olan devletler koymaktadır. Uluslararası hukukun diğer bir niteliği, bir yargı organından yoksun olmasıdır. Uluslararası alanda her ne kadar bazı yargı organları mevcut ise de, bu organların ilgili uyuşmazlığa bakması ancak ilgili devletin rızasına bağlıdır. Uluslararası hukukun ayırt edici son bir özelliği ise, tek elden yaptırım uygulayacak bir organa sahip olmamasıdır. Uluslararası ilişkiler bakımından haksız bir fiil işleyeni cezalandırmak, esas olarak uluslararası hukukun sükelerine bırakılmıştır. Uluslararası hukuk, bu özellikleri ile kendine has ve gelişim sürecini hâlâ tamamlamış bir hukuk sistemini oluşturmaktadır.

Uluslararası hukuku belirleyip ortaya koyan kaynaklar, Uluslararası Adalet Divanı Statüsü'nün 38. maddesinde dört başlık altında sıralanmıştır. Buna göre, a) uluslararası antlaşmalar, b) uluslararası teamül (örf-adet) hukuku, c) medeni uluslarca kabul edilen hukukun genel ilkeleri, d) yargısal kararlar (içtihat) ve bilimsel öğretiler (doktrin), uluslararası hukukun kaynaklarını oluşturmaktadır. Antlaşmalar, teamül ve hukukun genel ilkeleri uluslararası hukukun asli kaynaklar iken, içtihat ve doktrinsel görüşler yardımcı kaynaklar niteliğindedir. Bununla birlikte, Uluslararası Adalet Divanı Statüsü'nün 38. maddesinde yer almamakla birlikte esnek hukuk (*soft law*) olarak da adlandırılan ve herhangi bir hukuki bağlayıcılığa sahip olmayan tavsiye ve görüşlerin uluslararası çevre hukukunun uygulamasında ve gelişiminde büyük bir öneme sahip olduğunu belirtmek gerekir.

A. Uluslararası Antlaşmalar

1. Genel Olarak

Antlaşmalar, uluslararası hukukun olduğu kadar uluslararası çevre hukukunun da en önemli kaynağını oluşturmaktadır.²⁵ Antlaşmaların yapılış ve yürürlüğü, önceleri teamül hukukuna göre gerçekleşmekte iken, 1969 yılında imzalanan Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi ile antlaşmaların tabi olacağı kurallar kodifike edilmiştir.²⁶ Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nin 2. maddesinin 1. fıkrasında antlaşma, bir veya birden çok belgede yer alan, ismi ne olursa olsun, devletler arasında yazılı şekilde akdedilmiş ve uluslararası hukuka tabi olan uluslararası mutabakat olarak tanımlanmıştır. Bu tanımdan yola çıkarak uluslararası antlaşmaların, uluslararası hukukun kendilerine bu alanda yetki verdiği sükeler arasında, uluslararası hukuka uygun bir şekilde hak ve yükümlülükler doğuran, bunları değiştiren veya sona erdiren

²⁴ Bu konuda daha ayrıntılı olarak bkz. *Sur*, Uluslararası Hukukun Esasları, s. 5 vd.; *Bozkurt/Kütükçü/Poyraz*, Devletler Hukuku, s. 9 vd.; *Pazarci*, Uluslararası Hukuk Dersleri - I, s. 6 vd.; *Bleckmann*, Völkerrecht, s. 3 vd.

²⁵ *Schmidt/Kahl*, Umweltrecht, s. 306; *Buck/Verheyen*, Umweltvölkerrecht, N. 24; *Burhenne*, Internationales Umweltrecht, N. 26; *Erbguth/Schlacke*, Umweltrecht, § 8, N. 6.

²⁶ Bu sözleşme, 35 ülkenin onayından sonra 1980 yılında yürürlüğe girmiştir.

yazılı irade uyuşmaları olduğunu belirtebiliriz.²⁷ Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere uluslararası antlaşmalar, sadece tarafları bağlamaktadır. Ayrıca uluslararası antlaşmaları, ikili ve çok taraflı antlaşmalar; bölgesel ve küresel antlaşmalar; başka tarafların katılma imkânına göre kapalı ve açık antlaşmalar; çerçeve ve ek antlaşmalar gibi kategorilere de ayırmak mümkündür.

Doğrudan doğruya çevresel unsurların korunmasını konu edinen veya çevrenin korunmasına yönelik düzenlemelere yer veren uluslararası antlaşmaların sayısının, günümüzde yaklaşık olarak 1000 olduğu tahmin edilmektedir.²⁸ Ancak, sadece belli bazı çevresel sorunların küresel niteliklerinden dolayı tüm uluslararası toplumun ortaklaşa hareket etmesini gerektirmesi, çevrenin korunması ile ilgili bu antlaşmaların önemli bir çoğunluğunun bölgesel nitelikte veya iki taraflı olması sonucunu doğurmuştur.²⁹ Uluslararası nitelikteki çevresel sorunlarının çözümünde antlaşmalar ile düzenlemeler yapılmasının tercih edilmesinin en önemli nedeni ise, antlaşmaların esnek yapısıdır. Zira uluslararası antlaşmalar, mevcut şartlar açısından farklı niteliklere sahip ülkelerin buldukları konumlara farklı tepkiler verilmesine elverişli düzenlemelerdir.³⁰ Bu esneklik, bilhassa ilgili uluslararası antlaşmaların dinamik bir şekilde geliştirilerek mevcut yükümlülüklerin aşamalı bir şekilde genişletilip, antlaşmaların güncel koşullara uyarlanmasına imkân vermesi bakımından önemlidir. Bu bağlamda uluslararası bir antlaşmanın taraflarca akdedilmesi çoğu kez, uluslararası alanda yürütülecek bir işbirliği sürecinin sadece ilk aşamasını oluşturmaktadır.³¹ Bu nedenle ilk antlaşma niteliğindeki çerçeve antlaşmada genellikle, ilgili çevre sorununa ilişkin ortak bir yaklaşıma ve bu sorunun çözümüne yönelik genel yükümlülükler ile rehber ilkelere yer verilirken, sonraki müzakere aşamalarında bu yükümlülüklerle ilkelerin somutlaştırılmasına yönelik düzenlemeler ortaya konmaktadır.³² İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi ve Kyoto Protokolü arasındaki ilişkiyi bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. 1992 yılında kabul edilen İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, iklimi korumaya ve sera gazı emisyonlarını azaltmaya yönelik genel ilkeler, eylem stratejileri ve hukuki bağlayıcılıktan yoksun yükümlülükler getirirken, nihai ve hukuken bağlayıcı emisyon sınırlama ve indirim hedeflerinin belirlenmesi, 1997 yılında imzalanan Kyoto Protokolü ile gerçekleşmiştir.

Uluslararası antlaşmalarda yer alan karar alma prosedürlerinin de, uluslararası çevre hukukunun gelişimine önemli bir katkı sunduğunu ifade

²⁷ Pazarca, Uluslararası Hukuk Dersleri – I, s. 103; Bleckmann, Völkerrecht, s. 101; Burhenne, Internationales Umweltrecht, N. 30.

²⁸ Buck/Verheyen, Umweltvölkerrecht, N. 24; Sparwasser/Engel/Voßkuhle, Umweltrecht, § 1, N. 76.

²⁹ Karş. Buck/Verheyen, Umweltvölkerrecht, N. 24; Burhenne, Internationales Umweltrecht, N. 30 vd.

³⁰ Karş. Buck/Verheyen, Umweltvölkerrecht, N. 25; Sparwasser/Engel/Voßkuhle, Umweltrecht, § 1, N. 75; Kloepfer, Umweltrecht, § 9, N. 36 vd.

³¹ Buck/Verheyen, Umweltvölkerrecht, N. 25.

³² Sparwasser/Engel/Voßkuhle, Umweltrecht, § 1, N. 75; Buck/Verheyen, Umweltvölkerrecht, N. 25; Burhenne, Internationales Umweltrecht, N. 105.

etmek gerekir.³³ Zira uluslararası çevre antlaşmaları çoğunlukla, Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nin 39. maddesinde yer alan düzenlemeyle³⁴ farklı olarak, tarafların yükümlülüklerinin geliştirilmesine imkân sağlayan hükümlere yer vermektedir.³⁵ Örneğin, Nesli Tehlikede Olan Yabani Hayvan ve Bitki Türlerinin Uluslararası Ticaretine İlişkin Sözleşme (CITES) uyarınca, korunmaya gereksinim duyan hayvanların sıralandığı listelerde değişiklik yapılabilmesi için üçte iki çoğunluk yeterli görülmüştür. Ozon Tabakasını İnceltelen Maddelere İlişkin Montreal Protokolü ise, sözleşme taraflarına protokolün 9. maddesinin c) bendinde dile getirilen çifte ağırlıklı çoğunlukla protokolün içeriğini ve eklerini değiştirme imkânı tanımıştır.

Uluslararası çevre antlaşmaları ile oluşturulan örgütsel yapıların da, uluslararası çevre hukukunun dinamik bir şekilde gelişimine ciddi katkılar sağladığını belirtmek gerekir. Uluslararası antlaşmalara özgü bu yapılar bilhassa, çevrenin korunması hedefine yönelik olarak daimi nitelikteki bir uluslararası işbirliğinin çerçevesinin oluşturması açısından önem arz etmektedir.³⁶ Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nde yer alan kurumsal yapı, bu bağlamda ele alınabilecek güzel bir örnektir. Bu sözleşmede öngörülen en üst karar organı, Taraflar Konferansı'dır (Conference of the Parties-COP). İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nde ayrıca, Uyum Komitesi (Compliance Committee), Bilimsel ve Teknolojik Danışma Yardımcı Organı (Subsidiary Body for Scientific and Technical Advice-SBSTA) ve Uygulama Yardımcı Organı (Subsidiary Body for Implementation-SBI) adlarıyla üç yardımcı organ oluşturulmuştur. Daha çok idari işlevlere sahip daimi nitelikteki Sekreteryaya ise, bu sözleşmede yer verilmiş diğer bir organdır.

Uluslararası çevre antlaşmalarının ayırt edici diğer bir özelliği ise, sivil toplumun katılımına açık olmalarıdır.³⁷ Günümüzde, akredite edilmiş çevre koruma örgütlerinden temsilcilerin, ekonomik gaye taşıyan birliklerin ve bağımsız kuruluşlardan uzmanların çevrenin korunmasına yönelik uluslararası müzakerelere yoğun bir şekilde katıldığı gözlemlenmektedir. Devletler ile organik bir bağı olmayan bu kişi ve kuruluşların sahip olduğu katılım haklarının kapsamı ise, ilgili uluslararası antlaşmaların iç tüzüğüne ve mevcut uygulamalara göre farklılık arz edebilmektedir. Bunun haricinde, Nesli Tehlikede Olan Yabani Hayvan ve Bitki Türlerinin Uluslararası Ticaretine İlişkin Sözleşme (CITES) ve Çölleşme İle Mücadele Sözleşmesi (CCD) gibi bazı antlaşmaların, bu antlaşmalara riayet edilip edilmediğine ilişkin denetimlerde ulusal ve uluslararası nitelikteki sivil toplum kuruluşlarına aktif bir rol vererek, bu antlaşmaların

³³ *Buck/Verheyen*, Umweltvölkerrecht, N. 25; *Sparwasser/Engel/Voßkuhle*, Umweltrecht, § 1, N. 75.

³⁴ Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nin 39. maddesi, uluslararası antlaşmaların değiştirilmesinde, bu antlaşmaların kabulünde uygulanan usulün (imzalanma, ilgili devletlerin yetkili organlarınca onaylanma) uygulanmasını öngörmektedir.

³⁵ Karş. *Burhenne*, Internationales Umweltrecht, N. 85 vd.

³⁶ Karş. *Buck/Verheyen*, Umweltvölkerrecht, N. 27; *Sparwasser/Engel/Voßkuhle*, Umweltrecht, § 1, N. 75; *Burhenne*, Internationales Umweltrecht, N. 103 vd.

³⁷ *Buck/Verheyen*, Umweltvölkerrecht, N. 28;

layığıyla uygulanması konusunda sivil topluma da bir sorumluluk yüklediği görülür.³⁸

Çevrenin korunmasına yönelik uluslararası antlaşmalarla ilgili olarak dile getirilen en önemli eleştiri, bu antlaşmaların etkililiğinin yeterli düzeyde olmamasına ilişkindir.³⁹ Taraf devletlerce, sıklıkla ekonomik kaygıların ön planda tutulması ve devletlerin egemenliği ilkesinden olabildiğince az tavizin verilmek istenmesi, çevrenin korunması için bilimsel veriler ışığında gerekli görülen tedbirlerin alınması konusunda bir uzlaşya varılmasını çoğu engellemektedir.⁴⁰ Uluslararası çevre antlaşmalarının bu nedenlerden ötürü kesin yükümlülükler yer vermemesi, bu antlaşmaların çevresel sorunların çözümünde yetersiz kalması sonucunu doğurmaktadır. Uluslararası çevre antlaşmalarının sadece taraf ülkeleri bağlaması veya sadece belli bazı bölgeler için uygulama imkânı bulması, bu antlaşmaların etkililiğini azaltan bir durumdur. Burada belirtilmesi gereken başka bir husus, uluslararası antlaşmaların etkililiğinin büyük ölçüde ilgili antlaşmaların iç hukuka aktarılmasına bağlı olduğudur.⁴¹ Tarafların uluslararası antlaşmalar ile yükledikleri mükellefiyetleri, gecikmeden ve gerek içerik gerekse de nitelik bakımından elverişli tasarruflar ile iç hukuka aktarması, bu antlaşmaların etkililiği bakımından büyük önem arz etmektedir. Devletlerin uluslararası hukuktan kaynaklanan yükümlülüklerine riayet etmesinin temelinde, bu yükümlülükler tüm tarafların uyacağı düşüncesinin yattığı düşünüldüğünde, bu yükümlülükler aykırı davranan bir tarafın muhatabı olacağı zorlayıcı bir müeyyidenin yokluğunun da uluslararası çevre antlaşmalarının etkililiğini zayıflatan bir etmen olduğu anlaşılacaktır.⁴²

2. Çevrenin Korunmasıyla İlgili Bazı Uluslararası Antlaşmalar

Uluslararası antlaşmaların temel niteliklerine değinilip, çevrenin korunması konusunu ele alan uluslararası antlaşmalarla ilgili hususlar ortaya konduktan sonra, çevrenin korunmasıyla ilgili bazı önemli uluslararası antlaşmalar hakkında kısa bilgiler vermek faydalı olacaktır.⁴³

Hava kirliliği ile mücadele ve atmosferin korunmasına yönelik uluslararası antlaşmaları beş başlık altında toplamak mümkündür:

- 22.3.1985 tarihinde kabul edilen Viyana Sözleşmesi, ⁴⁴ ozon tabakasında meydana gelen değişikliklerin insan sağlığı ve çevre üzerinde oluşturabileceği olumsuz etkileri önlemek amacını taşımaktadır. Sözleşme, bu amaca

³⁸ CITES Sözleşmesi için bkz. m. 12., f. 1.; CCD Sözleşmesi için ise bkz. önsöz, m. 3 (a), m. 5 (d), m. 6 (d), m. 9, m. 13, m. 14.

³⁹ Karş. *Erbguth/Schlacke*, Umweltrecht, § 8, N. 7; *Burhenne*, Internationales Umweltrecht, N. 68 vd.

⁴⁰ *Erbguth/Schlacke*, Umweltrecht, § 8, N. 7.

⁴¹ Karş. *Herdegen*, Völkerrecht, s. 46 vd.; *Erbguth/Schlacke*, Umweltrecht, § 8, N. 7; *Burhenne*, Internationales Umweltrecht, N. 68 vd.

⁴² *Erbguth/Schlacke*, Umweltrecht, § 8, N. 7; *Kloepfer*, Umweltrecht, § 9, N. 50 vd.

⁴³ Bu konuda daha ayrıntılı olarak bkz. *Burhenne*, Internationales Umweltrecht, N. 167 vd. Bu yapıtta çevrenin korunması ile ilgili birçok uluslararası antlaşma, farklı kategoriler altında tasnif edilerek daha geniş bir şekilde açıklanmıştır.

⁴⁴ Türkiye, 1990 yılından beri bu antlaşmaya taraftır.

yönelik olarak, bazı yasaklara ve belli bazı maddelerin kullanımına ilişkin olarak hukuken bağlayıcılığı bulunmayan indirim yükümlülüklerine yer vermektedir.

- Viyana Sözleşmesi'ni tamamlama gayesine yönelik olarak 16.9.1987 tarihinde imzalanan Montreal Protokolü⁴⁵ ise, ozon tabakasına zarar veren CFC (Kloroflorokarbon) gazlarının üretiminin ve kullanımının belirli bir dönemde içerisinde kısıtlanmasına yönelik hukuken bağlayıcı hükümler içermektedir.

- Rio Zirvesi münasebetiyle 1992 yılında imzalanan Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi,⁴⁶ küresel iklim değişikliği ile mücadele amacına yönelik olarak genel ilkeler, eylem stratejileri ve hukuki bağlayıcılıktan yoksun bazı yükümlülükler içermektedir.

- İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nin ortaya koyduğu hukuki çerçevenin doldurularak, hukuken bağlayıcı emisyon indirim hedeflerinin belirlenmesi ise ancak, 1997 yılında kabul edilen Kyoto Protokolü⁴⁷ ile gerçekleşmiştir. Bu emisyon indirim yükümlülüklerinin nasıl yerine getirileceğini ayrıntılı bir şekilde ele alan Kyoto Protokolü ayrıca, taraf ülkelerin bu yükümlülüklerinin hayata geçirilmesi için esnek mekanizmalar öngörmektedir.

- 13.1.1979 tarihinde Cenevre'de kabul edilen Uzun Menzilli Sınırlar Ötesi Hava Kirlenmesi Sözleşmesi,⁴⁸ taraf devletleri bilhassa uzun menzilli sınıraşan hava kirlenmesinin önlenmesi ve bu tarz kirlenmenin aşamalı bir biçimde azaltılması için gerekli olan tedbirleri almakla mükellef kılmaktadır. Ortak politika ve stratejiler geliştirip, bunları hayata geçirmek dışında bu antlaşma, taraf devletleri bilgi alışverişi, istişare ve bilimsel çalışmalar yürütme konusunda işbirliği ile mükellef kılan hükümlere yer vermektedir.

Doğanın ve biyolojik çeşitliliğin korunması konusunda hükümlere yer veren başlıca uluslararası antlaşmalar ise şunlardır:

- CITES veya Washington Sözleşmesi olarak da adlandırılan Nesli Tehlikede Olan Yabani Hayvan ve Bitki Türlerinin Uluslararası Ticaretine İlişkin Sözleşme,⁴⁹ nesilleri tehlikede olan yabani hayvan ve bitki türlerinin ticaretini düzenleyen hükümler içermektedir. Bu sözleşmenin eklerinde yer alan 30 bine yakın bitki ve hayvan türü için, farklı derecedeki koruma tedbirleri öngörülmüştür.

- Rio Zirvesi vesilesiyle 1992 yılında imzalanan diğer bir antlaşma olan Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi,⁵⁰ biyolojik ve genetik kaynakların korunmasının ve sürdürülebilir kullanımının sağlanması amacını taşımaktadır.

- Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'nin ek protokolü niteliğinde olan Cartagena Biyogüvenlik Protokolü⁵¹ ise, genetiği değiştirilmiş organizmaların (GDO) sebep olabileceği potansiyel riskleri ele almaktadır. Cartagena Biyogüvenlik Protokolü

⁴⁵ Türkiye, 1990 yılından beri Montreal Protokolü'ne taraftır.

⁴⁶ Türkiye, bu antlaşmaya Mayıs 2004'te taraf olmuştur.

⁴⁷ 26 Ağustos 2009 tarihinden itibaren Türkiye, Kyoto Protokolü'ne resmen taraf olmuştur.

⁴⁸ Türkiye, Uzun Menzilli Sınırlar Ötesi Hava Kirlenmesi Sözleşmesi'ne 1983 yılından beri taraftır.

⁴⁹ Türkiye, bu sözleşmeye 1996 yılından beri taraftır.

⁵⁰ Türkiye, Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'ne 1996 yılında taraf olmuştur.

⁵¹ Türkiye, 2003 yılında Cartagena Biyogüvenlik Protokolü'ne taraf olmuştur.

bu bağlamda, ihtiyat ilkesine uygun olarak, insan sağlığı üzerindeki riskler de göz önünde bulundurularak ve özellikle sınır ötesi hareketler üzerinde odaklanarak, biyolojik çeşitliliğin korunması ve sürdürülebilir kullanımı üzerinde olumsuz etkilere sahip olabilecek genetiği değiştirilmiş organizmaların güvenli taşınma, işlenme ve kullanımı alanında yeterli bir koruma düzeyinin sağlanmasına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

- 1979 yılında kabul edilen ve Bern Sözleşmesi olarak da adlandırılan Avrupa'nın Yaban Hayatı ve Yaşama Ortamlarını Koruma Sözleşmesi,⁵² Avrupa Konseyine üye ve bu sözleşmeyi imzalayan diğer devletlerde hayvan ve bitki türleri ile bu türlerin doğal yaşam alanlarını korumayı ve bu hususta devletlerarası işbirliğini sağlamayı amaçlamaktadır.

- Özellikle Su Kuşları Yaşama Ortamı Olarak Uluslararası Öneme Sahip Sulak Alanlar Hakkındaki Sözleşme (Ramsar Sözleşmesi)⁵³ ise, 1971 yılında kabul edilmiş olup, taraf ülkelerin kendi topraklarında bulunan uluslararası önemdeki sulak alanları belirleyip, bu sulak alanların korunmasını ve akılcı bir şekilde kullanılmasını sağlamayı amaçlamaktadır. Bu sözleşme esas olarak, kuşların en önemli üreme alanlarından olan bataklık alanların korunmasını amaçlamaktadır.

- Özellikle Afrika'da Ciddi Kuraklık ve/veya Çölleşmeye Maruz Ülkelerde Çölleşmeyle Mücadele İçin Birleşmiş Milletler Sözleşmesi,⁵⁴ çölleşme işle mücadele ve kuraklığın etkilerini hafifletme amacına yönelik olarak 1994 yılında kabul edilmiştir.

- 1979 yılında kabul edilen ve Bonn Sözleşmesi olarak da anılan Yaban Hayvanların Göçmen Türlerinin Korunmasına İlişkin Sözleşme'nin⁵⁵ temel hedefi, yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olan türlerin doğal yaşam alanlarını korumak ve eski haline getirmek, göç yolları açısından gerekli yerlerde uygun yaşama alanları ağının bakımını sağlamaktır.

- 1991 yılında kabul edilen Antarktika Çevre Protokolü,⁵⁶ taraf ülkeleri Antarktika'da bulunan canlı topluluklarını, atmosferi, kara, su, buzul ve deniz çevresini insanlığın ortak mirası olarak korumakla mükellef kılmaktadır.

- 1972 yılında kabul edilip 1975 yılında yürürlüğe giren Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme'yi⁵⁷ de bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Bu sözleşme kapsamında tanımı yapılan anıtlar, yapı toplulukları ve diğer alanlar, UNESCO tarafından Dünya Kültürel ve Doğal Mirası Listesine alınmakta ve özel bir korumaya tabi tutulmaktadır.

⁵² Türkiye, bu sözleşmeye 1984 yılında taraf olmuştur.

⁵³ Türkiye, 1994 yılından beri Ramsar Sözleşmesi'ne taraftır.

⁵⁴ Türkiye, bu sözleşmeye 1998 yılında taraf olmuştur.

⁵⁵ Türkiye, henüz bu sözleşmeye taraf olmamıştır.

⁵⁶ Türkiye, Antarktika Çevre Protokolü'ne henüz taraf olmamıştır.

⁵⁷ Türkiye, bu sözleşmeye 1982 yılında katılmıştır.

Suların ve deniz çevresinin uluslararası alanda korunmasına ilişkin başlıca antlaşmalar ise şunlardır:

- 1973 yılında kabul edilen Denizlerin Gemiler Tarafından Kirletilmesinin Önlenmesine Dair Uluslararası Sözleşme (MARPOL 73) ve bu sözleşmeyi tamamlayacak şekilde 1978 yılında hazırlanan protokol (MARPOL 78),⁵⁸ esas olarak denizlerin gemi kaynaklı kirlenmesinin önüne geçmeyi, kirlenmenin gerçekleştiği durumlarda ise oluşacak zararı en aza indirmeyi amaçlamaktadır.

- 1982 yılında kabul edilen Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi,⁵⁹ deniz çevresinin

korunmasına yönelik kurallar bakımından genel bir çerçeve oluşturmuş ve kendisinden sonra bu alanda yapılan diğer antlaşmaları ve ülke uygulamalarını önemli ölçüde etkilemiştir.

- 1976 yılında Barselona'da imzalanan Akdeniz'in Kirlenmeye Karşı Korunmasına İlişkin Sözleşme,⁶⁰ Akdeniz Bölgesi'nin deniz ortamının korunmasına katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

- 1992 yılında Bükreş'te kabul edilen Karadeniz'in Kirlenmeye Karşı Korunması Sözleşmesi,⁶¹ esas olarak Karadeniz'in deniz çevresinin korunmasını hedeflemektedir.

Çevrenin korunmasına ilişkin usuli düzenlemeler içeren uluslararası antlaşmaları iki başlık altında toplamak mümkündür:

- 1991 yılında imzalanan ve 1997 yılında yürürlüğe giren ESPOO Sözleşmesi olarak da adlandırılan Sınırışan Çevresel Etki Değerlendirmesi Sözleşmesi,⁶² ciddi nitelikte sınırışan çevresel sonuçlar doğurabilecek faaliyetlere ilişkin kararların alınması sürecinde taraf ülkelerin ve kamunun katılımını ve diğer hak ve görevlerini düzenlemektedir.

- 1998 yılında kabul edilen Aarhus Sözleşmesi olarak da anılan Çevresel Konularda Bilgiye Erişim, Karar Verme Sürecinde Halkın Katılımı ve Yargıya Başvuru Sözleşmesi,⁶³ herkesin çevreyle ilgili bilgilere ulaşma, çevre ile ilgili konularda karar alma sürecine katılma ve çevre ile ilgili hususlarda yargı yoluna başvurma hakkının güvence altına alınmasını amaçlamaktadır. Bu amaca ulaşmak için taraf devletler, çevre ile ilgili verileri derleme ve bu verileri dileyen herkese sunmakla yükümlü kılınmıştır. Aarhus sözleşmesi, çevrenin korunması konusunda herkese hak tanıyan ilk uluslararası sözleşmedir.

1989 yılında imzalanan Tehlikeli Atıkların Sınırötesi Taşınımı ve Bertaraf Edilmesinin Kontrolüne İlişkin Basel Sözleşmesi⁶⁴ ise, tehlikeli atıklarla diğer atıkların oluşumunun ve sınır ötesi taşınımının insan sağlığı ve çevre için büyük bir tehdit oluşturduğundan hareketle, bu atıkların oluşumunu miktar ve tehlike potansiyeli açısından asgari düzeye indirmeyi amaçlamaktadır.

⁵⁸ Türkiye, 1990 yılında bu sözleşmeye taraf olmuştur.

⁵⁹ Türkiye, bu sözleşmeye sözleşmenin bilhassa karasularının genişliği ve deniz hukuku uyumsuzluklarında zorunlu yargı yetkisine ilişkin düzenlemelerinden dolayı henüz taraf olmamıştır.

⁶⁰ Türkiye, bu sözleşmeye 1980 yılından beri taraftır.

⁶¹ Türkiye, bu sözleşmeye 1994 yılında taraf olmuştur.

⁶² Türkiye, bu sözleşmeye henüz taraf olmamıştır.

⁶³ Türkiye, henüz Aarhus Sözleşmesi'ne taraf olmamıştır.

⁶⁴ Türkiye, Basel Sözleşmesi'ne 1994 yılından beri taraftır.

B. Uluslararası Teamül Hukuku

1. Genel Olarak

Uluslararası hukukun yazılı olmayan kaynaklarından olan uluslararası teamülden (örf-adet) söz edebilmek için, iki şartın mevcudiyeti gereklidir. Objektif unsur olarak da adlandırılan maddi unsur, uluslararası teamül hukukunda bir kuralın oluşabilmesi için devletlerin aynı durumlarda örnek teşkil eden aynı davranış ve tutumlarını tekrarlaması (genel ve sürekli uygulama) sonucu meydana gelmektedir.⁶⁵ Uluslararası teamül hukukunun oluşabilmesi için gerekli olan ve psikolojik unsur olarak da adlandırılan manevi unsur ise, belirli bir olay karşısında belirli bir şekilde davranmanın hukukun gereği olarak zorunlu olduğu konusunda bir inancı tanımlamaktadır.⁶⁶ Uluslararası teamül hukuku, uluslararası antlaşmaların aksine yalnızca taraf ülkeler için değil, tüm ülkeler için geçerlidir. Ancak, söz konusu teamül hukuku kuralının geçerliliğine ilgili devletçe sürekli bir biçimde itiraz edildiği durumlarda, ilgili devletin bu kural ile bağlı olmadığı sonucuna varılabilir.⁶⁷ Uluslararası teamül hukuku, uluslararası antlaşmaların akdedilmesi yoluyla değiştirilebilir. Bununla birlikte, uluslararası hukukta amir hüküm niteliğindeki *jus cogens* kurallarını⁶⁸ güçlendiren teamül hukuku kurallarının uluslararası antlaşmalarla değiştirilmesi mümkün değildir.⁶⁹ Zira Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'nin 53. maddesinde, *jus cogens* kuralları ile bağdaşmayan uluslararası antlaşmaların yok hükmünde olduğu belirtilmiştir.

Sayıları özellikle son dönemlerde hızla artan uluslararası çevre antlaşmalarından dolayı, çevrenin korunmasına ilişkin uluslararası teamül hukukunun öneminin azaldığı görülmektedir. Ancak buna rağmen, çevrenin korunması ile ilgili uluslararası teamül hukuku ve uluslararası antlaşmaların sıkı bir ilişki içinde bulunduğunu belirtmek gerekir. Zira bir taraftan, uluslararası teamül hukuku kapsamında yer alan çevrenin korunmasına yönelik hedefler ve hukuki ilkeler, çevrenin korunması ile ilgili uluslararası antlaşmaların hazırlanması sürecinde çok önemli roller üstlenmektedir.⁷⁰ Uluslararası teamül hukuku ayrıca, uluslararası antlaşmaların yorumlanmasında ve bu antlaşmalarda yer alan hukuki boşluklarının doldurulmasında da önemli bir işleve sa-

⁶⁵ Karş. *Bozkurt/Kütükçü/Poyraz*, Devletler Hukuku, s. 75 vd.; *Pazarıcı*, Uluslararası Hukuk Dersleri – I, s. 208 vd.; *Bleckmann*, Völkerrecht, s. 73 vd.; *Ipsen*, Völkerrecht, s. 213 vd.; *Herdegen*, Völkerrecht, s. 129 vd.

⁶⁶ Karş. *Bozkurt/Kütükçü/Poyraz*, Devletler Hukuku, s. 76 vd.; *Sur*, Uluslararası Hukukun Esasları, s. 73 vd.; *Ipsen*, Völkerrecht, s. 213vd.; *Pazarıcı*, Uluslararası Hukuk Dersleri – I, s. 208 vd.

⁶⁷ *Sur*, Uluslararası Hukukun Esasları, s. 73; *Sparwasser/Engel/Voßkuhle*, Umweltrecht, § 1, N. 78; *Buck/Verheyen*, Umweltvölkerrecht, N. 29.

⁶⁸ *Jus cogens* kuralları, uluslararası toplum tarafından bir bütün olarak kabul görmüş uluslararası hukukun emredici normları olup, bu kuralların aksine hiçbir kuralın konulması olanağı bulunmadığı kabul edilmektedir. Kölelik yasağı, Soykırım yasağı, *jus cogens* kurallarına örnek teşkil eder.

⁶⁹ *Sparwasser/Engel/Voßkuhle*, Umweltrecht, § 1, N. 79; *Buck/Verheyen*, Umweltvölkerrecht, N. 29.

⁷⁰ *Buck/Verheyen*, Umweltvölkerrecht, N. 30;

hiptir.⁷¹ Diğer taraftan, çevrenin korunması ile ilgili uluslararası teamül hukukunun gelişiminin çok büyük ölçüde uluslararası antlaşmalar tarafından belirlendiğinin altını çizmek gerekir.⁷²

Uluslararası hukukun önemli kaynaklarından biri olan uluslararası teamül hukuku her ne kadar, genel bir geçerliliğe sahip olması dolayısıyla uluslararası antlaşmaların aksine tüm devletler için bağlayıcı ise de, bazı önemli açıklar içermektedir. Yalnızca genel kurallar içermekte olan uluslararası teamül hukukunun, karmaşık yapıya sahip durumlar karşısında etkili bir uluslararası çevre koruması sağlamakta yetersiz kaldığı, burada vurgulanması gereken ilk husustur.⁷³ Bunun dışında, uluslararası teamül hukukunun ancak devletlerin somut çıkarlarının söz konusu olduğu durumlarda oluşması, uluslararası teamül hukukunun ozon tabakasının tahribi gibi tüm insanlığı yakından ilgilendiren çevresel sorunların çözümüne yönelik kurallar ortaya koymasına engel oluşturmaktadır. Burada belirtilmesi gereken diğer bir nokta ise, uluslararası teamül hukukunun oluşumunun şartlarından biri olan, ilgili kuralların devletlerce belli bir müddet zarfında sürekli uygulanmasının, çevresel sorunların çözümü için alınacak önlemlerin aciliyeti gerçeği ile çatıştığıdır.⁷⁴ Uluslararası çevre sorunlarının çözümü için uluslararası camianın hızlı ve planlı bir şekilde hareket etmesinin gerekliliği, uluslararası çevre sorunlarının çözümünde uluslararası antlaşmaları uluslararası teamül hukuku karşısında daha elverişli kılmaktadır.

Çevrenin korunmasına ilişkin uluslararası teamül hukukunu, iki başlık altında ele almak mümkündür.⁷⁵ Çevrenin korunması ile ilgili uluslararası teamül hukukunun ilk kategorisini, uluslararası teamül hukukuna dâhil olduklarına dair genel bir kabulün mevcut olduğu kurallar (*çevrenin korunmasına ilişkin uluslararası teamül hukuku kuralları*) yer almaktadır. İkinci kategoride ise, uluslararası teamül hukuku statüsünde oldukları konusunda henüz genel bir uzlaşının bulunmadığı ilkeler yer almaktadır. Bu ilkeler, uluslararası teamül hukuku kuralı haline gelmek için sahip olunması gereken şartları henüz taşımadığından, *oluşum sürecindeki teamül hukuku* olarak da adlandırılmaktadır. İkinci kategori yer alan ilkeler, bilhassa uluslararası teamül hukukunun yorumlanmasında ve boşluklarının doldurulmasında önem taşımaktadır.

2. Çevrenin Korunmasına İlişkin Uluslararası Teamül Hukuku Kuralları

Ciddi nitelikteki sınıraşan çevresel kirliliklere neden olma yasağı, ⁷⁶ çevrenin korunmasına ilişkin uluslararası teamül hukuku kurallarının en önemlilerinden biridir. Bu kurala göre devletler, kendi topraklarında yürütülen

⁷¹ *Sparwasser/Engel/Voßkuhle*, Umweltrecht, § 1, N. 80; *Buck/Verheyen*, Umweltvölkerrecht, N. 30.

⁷² *Buck/Verheyen*, Umweltvölkerrecht, N. 30; *Kloepfer*, Umweltrecht, § 9, N. 27;

⁷³ Karş. *Erbguth/Schlacke*, Umweltrecht, § 8, N. 14.

⁷⁴ Karş. *Erbguth/Schlacke*, Umweltrecht, § 8, N. 14.

⁷⁵ *Buck/Verheyen*, Umweltvölkerrecht, N. 34 vd.; *Kloepfer*, Umweltrecht, § 9, N. 27, 35; *Kloepfer*, Umweltschutzrecht, § 6, N. 15.

⁷⁶ Bununla birlikte, sınıraşan çevresel kirliliğe neden olma yasağının bazı yazarlarca bir jus cogens kuralı olarak da ele alındığı görülür. Karş. *Brunée, ZaöRV* 1989, s. 804.

ancak ciddi nitelikteki sınıraşan çevresel zararlara neden olabilecek faaliyetleri yürütmekten ve bunlara onay vermekten kaçınılmalıdır. Ciddi nitelikteki çevresel zararların, devletlerin hâkimiyet alanları dışındaki bölgelerde vuku bulması da bu yasak kapsamındadır.⁷⁷ Bu açıklamalar ışığında, ciddi nitelikteki sınıraşan çevresel kirliliklere neden olma yasağının, devletlerin kendi topraklarını başka ülkelerde veya devletlerin hâkimiyet alanları dışındaki bölgelerde ciddi çevresel zararlara sebebiyet verecek tarzda kullanmalarını engel olma amacını taşıdığını belirtmek gerekir.

Ciddi nitelikteki sınıraşan çevresel kirliliklere neden olma yasağının çıkış noktasını, Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın 74. maddesinde yer alan iyi komşuluk ilkesi oluşturmaktadır. Bu yasak ayrıca, Stockholm Bildirgesi'nin 21. ve Rio Bildirgesi'nin 2. ilkesi ile de örtüşmektedir.⁷⁸ Bununla birlikte ciddi nitelikteki sınıraşan çevresel kirliliklere neden olma yasağının ilk defa, ABD ve Kanada arasındaki *Trail-Smelter* uyuşmazlığını çözmekle görevlendirilen uluslararası hakem mahkemesi tarafından 1941 yılında zikredildiğini belirtmek gerekir.⁷⁹ Yürütülen yargılamalar sonucunda mahkeme, Kanada sınırları dâhilinde faaliyet yürüten özel bir işletme olan *Trail-Smelter*'in maden eritme tesisinden çıkan dumanların ABD topraklarında neden olduğu çevresel zararlardan dolayı, Kanada'yı oluşan zararları tazmin etmekle mükellef kılmıştır. İlgili mahkeme verdiği kararda, hiçbir devletin başka bir devletin ülkesinin veya burada bulunan kişilerin ve malların zarar görmesine neden olacak tarzda kendi topraklarını kullanmayacağı ve kullanılmasına izin veremeyeceğini ifade etmiştir. Uyuşmazlık hakkında karar veren mahkeme bu yasağın işlerlik kazanmasını, zararın ciddi olmasının yanı sıra açık ve inandırıcı kanıtlarla ispatlanması şartlarına bağlamıştır. *Trail-Smelter* uyuşmazlığının çözümünde dile getirilen düşüncelerin Fransa ve İspanya arasındaki *Lac-Lanoux*⁸⁰ uyuşmazlığını çözmekle görevlendirilen hakem mahkemesi gibi yargı organları tarafından da benimsenmesi, sınıraşan çevresel kirliliğe neden olma yasağının uluslararası teamül hukukunun önemli bir kuralı haline gelişini hızlandırmıştır.

Ciddi nitelikteki sınıraşan çevresel kirliliklere neden olma yasağının devreye girebilmesi için gerçekleşmesi gereken şartlar konusunda bir uzlaşımın varlığından söz etmek zor görünse de, bu konuda genel olarak üç koşulun

⁷⁷ *Kloepfer*, *Umweltrecht*, § 9, N. 31; *Buck/Verheyen*, *Umweltvölkerrecht*, N. 34.

⁷⁸ *Erbguth/Schlacke*, *Umweltrecht*, § 8, N. 11; *Sparwasser/Engel/Voßkuhle*, *Umweltrecht*, § 1, N. 81; *Schmidt/Kahl*, *Umweltrecht*, s. 308.

⁷⁹ Bu konuda karşı. *Kloepfer*, *Umweltrecht*, § 9, N. 21; *Erbguth/Schlacke*, *Umweltrecht*, § 8, N. 11; *Kloepfer*, *Umweltschutzrecht*, § 6, N. 8; *Tütüncü*, *Gemi Kaynaklı Deniz Kirlenmesinin Önlenmesi, Azaltılması ve Kontrol Altına Alınmasında Devletin Yetkisi*, s. 14.; *Sparwasser/Engel/Voßkuhle*, *Umweltrecht*, § 1, N. 82.

⁸⁰ Fransa ve İspanya tarafından görevlendirilen hakem mahkemesi tarafından 1957 yılında karara bağlanan bu uyuşmazlığın konusunu, suları İspanya'ya akan Carol Nehri'nin Fransa tarafından kirlendiği iddiası oluşturmaktadır. İspanya'nın Carol Nehri'nin sularının Fransa tarafından kirlendiğini ispatlayamaması, uyuşmazlığın Fransa lehine karara bağlanmasına neden olmuştur.

aranmakta olduğunu belirtmek gerekir.⁸¹ Öncelikle insan davranışlarının neden olduğu sınıraşan çevresel bir zarar mevcut olmalı, söz konusu çevresel zarar ayrıca ciddi bir nitelik taşımali ve son olarak özen yükümlülüğünün ihlaliyle ortaya çıkan zarar arasında bir illiyet bağı bulunmalıdır. Çevresel zararların ciddiyetine ilişkin somut ölçütlere yer verilmemiş olması, çevresel zararın ciddiyetinin tespiti konusunda uygulamada bazı sorunların yaşanmasına neden olmaktadır. Bununla birlikte ortaya çıkan çevresel zararların tespitinde, söz konusu zararın türü, ne kadar sürdüğü, etkili olduğu alan, telafi edilmesinin maliyeti gibi kriterlerin göz önünde bulundurulması faydalı görünmektedir.⁸² Tartışmalı diğer bir husus, yürütülen faaliyet ve ortaya çıkan zarar arasındaki illiyet bağına ilişkindir. Her ne kadar bazı kesimler tarafından sınıraşan çevresel zararlardan sorumluluk için bir özen yükümlülüğünün ihlali veya kusur aranmadan devletlerin tehlike sorumluluğuna dayanan bir mesuliyetinin kabul edilmesi yönünde düşünceler ileri sürülmüşse de, çevrenin korunması bakımından da faydalı görünen böylesi bir yaklaşım henüz genel bir kabul görmemektedir.⁸³ Bilhassa nükleer enerji tesislerinin işletilmesi gibi yüksek düzeyde tehlikeli faaliyetler (ultra-hazardous activities) için, kusurun aranmayacağı bir objektif sorumluluk kuralının getirilmesi birçok bakımdan önem taşımaktadır.⁸⁴

Çevrenin korunmasına ilişkin uluslararası teamül hukuku kurallarından bir diğeri, işbirliği yükümlülüğüdür. İşbirliği yükümlülüğü, sınıraşan çevresel kirliliklere neden olma yasağının doğuracağı geniş kapsamlı uluslararası mükellefiyetleri tanımlamaktadır. İşbirliği yükümlülüğünün kapsamına, öncelikle usuli nitelikteki önleyici yükümlülükler girmektedir. Usuli nitelikteki önleyici yükümlülükler genel olarak, bilgilendirme, uyarma ve istişare yükümlülüklerini kapsamaktadır.⁸⁵ Buna göre devletler, kendi topraklarında yürütülen bir faaliyetin doğuracağı çevresel sonuçlardan etkilenen komşu devletleri bu konuda bilgilendirmek, acil durumlarda uyarmak ve gerekli hallerde bu devletlere danışmakla mükelleftir. Günümüzde artık bir uluslararası teamül hukuku kuralı haline gelen, sınıraşan çevresel zararlara sebebiyet verebilecek projelerin hayata geçirilmesinden önce çevresel etki değerlendirmesi'nin (ÇED) yürütül-

⁸¹ Karş. *Erbguth/Schlacke*, Umweltrecht, § 8, N. 11; *Kloepfer*, Umweltrecht, § 9, N. 28 vd.; *Buck/Verheyen*, Umweltvölkerrecht, N. 35; *Sparwasser/Engel/Voßkuhle*, Umweltrecht, § 1, N. 83; *Epiney*, JuS 2003, s. 1068 vd.

⁸² *Erbguth/Schlacke*, Umweltrecht, § 8, N. 11. Ayrıca bkz. *Buck/Verheyen*, Umweltvölkerrecht, N. 35.

⁸³ Karş. *Buck/Verheyen*, Umweltvölkerrecht, N. 35; *Erbguth/Schlacke*, Umweltrecht, § 8, N. 11; *Kloepfer*, Umweltrecht, § 9, N. 29; *Sparwasser/Engel/Voßkuhle*, Umweltrecht, § 1, N. 83; *Schmidt/Kahl*, Umweltrecht, s. 309.

⁸⁴ *Kloepfer*, Umweltrecht, § 9, N. 29; *Erbguth/Schlacke*, Umweltrecht, § 8, N. 11; *Buck/Verheyen*, Umweltvölkerrecht, N. 87 vd.; *Rublack*, Der Grenzüberschreitende Verkehr von Umweltrisiken im Völkerrecht, s. 11 vd.; *Kloepfer*, Umweltschutzrecht, § 6, N. 20.

⁸⁵ *Erbguth/Schlacke*, Umweltrecht, § 8, N. 13; *Sparwasser/Engel/Voßkuhle*, Umweltrecht, § 1, N. 85; *Buck/Verheyen*, Umweltvölkerrecht, N. 36; *Kloepfer*, Umweltrecht, § 9, N. 34; *Kloepfer*, Umweltschutzrecht, § 6, N. 22; *Hoppe/Beckmann/Kauch*, Umweltrecht, § 2, N. 25; *Schmidt/Kahl*, Umweltrecht, s. 310 vd.; *Epiney*, JuS 2003, s. 1070 vd.

mesi de, usuli nitelikteki önleyici yükümlülükler kapsamında ele alınmalıdır.⁸⁶ İşbirliği yükümlülüğünün, usuli nitelikteki önleyici yükümlülüklerin haricinde yasamaya ilişkin maddi bir işbirliği yükümlülüğünü de kapsadığı son yıllarda genel kabul gören görüştür.⁸⁷ Korunabilmeleri için çok sayıda devletin birlikte hareket etmesinin zorunlu olduğu çevresel unsurların söz konusu olduğu hal-lerde gündeme gelecek bu tür bir yükümlülük, dayanağını Rio Bildirgesi'nin 7. ve 12. ilkelerinden ve Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın 1. maddesinin 3. fıkrasında ve 56. maddesinde ifadesini bulan genel işbirliği yükümlülüğünden almaktadır.⁸⁸ Çevrenin korunmasına ilişkin maddi düzenlemelerin devletlerce oluşturularak, bunların hayata geçirilmesini kapsayan bu tarz bir işbirliği yükümlülüğü, bilhassa ozon tabakasının korunmasında, küresel iklim değişiklikleri ile mücadelede ve açık denizlerin kirlenmesinin önlenmesinde büyük bir öneme sahiptir.⁸⁹

İhtiyat ilkesine birçok uluslararası antlaşmada yer verilmiş olması, bu ilkenin çoğunlukla uluslar arası teamül hukuku kuralı olarak ele alınmasına neden olmuştur.⁹⁰ İhtiyat ilkesinin içeriğini en iyi şekilde ortaya koyan hukuki düzenlemelerden olan Rio Bildirgesi'nin 15. ilkesi, ciddi ve geri dönülmez zarar tehlikesinin söz konusu olduğu durumlarda eksiksiz bir bilimsel kesinliğin mevcut olamamasının çevresel zararın önlenmesi için alınacak tedbirlerin ertelenmesinin gerekçesi olarak ileri sürülemeyeceğini dile getirmektedir. Bununla birlikte gerek çeşitli devletlerin ulusal hukuklarında gerekse de Avrupa Birliği hukukunda yer alan ihtiyat ilkesi ile uluslararası alanda kabul gören ihtiyat ilkesi arasında içerik bakımından bazı farklılıkların bulunduğunu belirtmek gerekir. Zira, ulusal ve Avrupa düzeyinde ihtiyat ilkesine yer veren düzenlemelerde bir faaliyetin çevre açısından olumsuz neticeler doğuracağı hususunda ciddi bir şüphenin mevcudiyeti, yetkili makamların harekete geçerek gerekli önlemleri almasını gerektirirken, ihtiyat ilkesine değinen uluslararası düzenlemelerde bu tür bir yükümlülüğe henüz açık bir şekilde yer verilmediği görülmür.⁹¹ Bu nedenle, uluslararası teamül hukuku kuralı olarak ele alınan ihtiyat ilkesi, ulusal ve Avrupa Birliği hukuku düzenlemelerinde yer verilen ihtiyat ilkesine kıyasla daha zayıf bir etkiye sahiptir.

Uluslararası Adalet Divanı'nın 1997 yılında *Gabcikovo-Nagymoros* uyuşmazlığında verdiği karardan beri, ortak bir biçimde kullanılan doğal kaynaklar için her devletin adil ve ölçülü bir kullanım hakkına sahip olduğu kabul edil-

⁸⁶ *Epiney*, JuS 2003, s. 1070; *Erbguth/Schlacke*, Umweltrecht, § 8, N. 13. Ayrıca bkz. *Kloepfer*, Umweltrecht, § 9, N. 35.

⁸⁷ *Buck/Verheyen*, Umweltvölkerrecht, N. 36; *Sparwasser/Engel/Voßkuhle*, Umweltrecht, § 1, N. 85.

⁸⁸ *Buck/Verheyen*, Umweltvölkerrecht, N. 36; *Sparwasser/Engel/Voßkuhle*, Umweltrecht, § 1, N. 85.

⁸⁹ Karş. *Buck/Verheyen*, Umweltvölkerrecht, N. 36; *Kloepfer*, Umweltrecht, § 9, N. 33.

⁹⁰ Karş. *Buck/Verheyen*, Umweltvölkerrecht, N. 37; *Beylerlin*, Umweltvölkerrecht, N. 60 vd.; *Kloepfer*, Umweltrecht, § 9, N. 35; *Kloepfer*, Umweltschutzrecht, § 6, N. 15; *Hobe*, JA 1997, s. 164; *Breckwoldt*, Freilaw 2009/3, s. 7 vd.

⁹¹ *Buck/Verheyen*, Umweltvölkerrecht, N. 38; *Kloepfer*, Umweltrecht, § 9, N. 35; *Epiney*, JuS 2003, s. 1067 vd.

mektedir.⁹² Hakça kullanım ilkesi (principle of equitable utilization) olarak da adlandırılan bu uluslararası teamül hukuku kuralı, esas olarak uluslararası iç suların kullanımının düzenlenmesi kapsamında geliştirilmiştir. Hakça kullanım ilkesi gereği ilgili uluslararası suyun geçtiği ülkeler, diğer kıyı ülkelerin menfaatlerine zarar vermeksizin bu sudan makul ve adil bir biçimde yararlanmakla mükelleftir. Sınıraşan bir suya kıyası olan bir devlet bu bağlamda, bu suya ancak diğer kıyıdaş ülkelerin su gereksinimini (balıkçılık, içme suyu, tarım v.s.) tehlikeye atmayacak ölçüde atık salabilir. Hakça kullanım ilkesi bu yönüyle, farklı menfaatler arasında denge sağlamanın önemli bir aracıdır.⁹³

3. Oluşum Sürecindeki Uluslararası Teamül Hukuku

Çevrenin korunmasına ilişkin uluslararası teamül hukukunun ikinci kısmını, uluslararası teamül hukuku statüsünde oldukları konusunda henüz genel bir uzlaşımın mevcut olmadığı, oluşum sürecindeki teamül hukuku olarak da adlandırılan ilkelerin oluşturduğunu belirtmiştik. Oluşum sürecindeki uluslararası teamül hukukunun kapsamına öncelikle, Stockholm ve Rio Bildirgelerinde yer almakla birlikte, teamül hukuku kuralı haline gelebilmek için gereken şartları henüz tamamlayamayan ilkeler girmektedir. Bu ilkeler, özellikle uluslararası teamül hukukunun yorumlanmasında ve gelişiminde önemli roller üstlenmektedir.

Rio Konferansından beri birçok küresel ve bölgesel antlaşmada yer verilen ve ulusal düzenlemelerde de ele alınan sürdürülebilir kalkınma ilkesi, günümüzde bazı kesimler tarafından uluslararası teamül hukukuna dâhil bir kural olarak değerlendirilmektedir.⁹⁴ Sürdürülebilir kalkınma ilkesinin uluslararası çevre hukukundaki statüsü her ne kadar tartışmalı olsa da, bu ilkenin içerdiği maddi yükümlülüklerin açık olduğunu belirtmek gerekir. Sürdürülebilir kalkınma ilkesi öncelikle, kuşaklar arası adalet anlayışını benimsemektedir. Buna göre şimdiki kuşakların ihtiyacı, gelecek kuşakların kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme kabiliyetini tehlikeye düşürmeden karşılanmalıdır. Sürdürülebilir kalkınma ilkesi diğer taraftan, ekonomik büyüme ve çevrenin korunması arasında bir denge kurulmasını zorunlu kılmaktadır.⁹⁵ Bununla birlikte, sürdürülebilir kalkınma ilkesinin soyut bir hedef olmaktan çıkabilmesi için, bu ilkenin uluslararası hukuk düzenlemeleri ile gerek maddi gerekse de usuli açıdan somutlaştırılması gereklidir.⁹⁶

Ortak fakat farklılaşmış sorumluluklar ilkesi (principle of common but differentiated responsibilities) de, oluşum sürecindeki uluslararası teamül hukuku kapsamında ele alınmaktadır. Rio Konferansı'ndan beri çeşitli uluslara-

⁹² Karş. *Kloepfer*, *Umweltrecht*, § 9, N. 32; *Buck/Verheyen*, *Umweltvölkerrecht*, N. 38; *Sparwasser/Engel/Voßkuhle*, *Umweltrecht*, § 1, N. 84.

⁹³ *Erbguth/Schlacke*, *Umweltrecht*, § 8, N. 12; *Buck/Verheyen*, *Umweltvölkerrecht*, N. 38; *Kloepfer*, *Umweltrecht*, § 9, N. 32.

⁹⁴ Karş. *Buck/Verheyen*, *Umweltvölkerrecht*, N. 40; *Kloepfer*, *Umweltrecht*, § 9, N. 35; *Kloepfer*, *Umweltschutzrecht*, § 6, N. 15; *Sparwasser/Engel/Voßkuhle*, *Umweltrecht*, § 1, N. 86; *Epiney*, *JuS* 2003, s. 1067.

⁹⁵ Karş. *Kloepfer*, *Umweltgerechtigkeit*, N. 651 vd.; *Epiney*, *JuS* 2003, s. 1067.

⁹⁶ *Buck/Verheyen*, *Umweltvölkerrecht*, N. 40; *Kloepfer*, *Umweltrecht*, § 9, N. 35.

sahip olmadığını belirtmek gerekir.¹⁰¹ Hakkın kötüye kullanılması yasağı, iyi niyet ilkesi ve kazanılmış haklara saygı ilkesi, uluslararası çevre hukukunun uygulanmasında önem arz eden hukukun genel ilkelerine misal teşkil etmektedir.

D. Yardımcı Kaynaklar

Yargısal kararlar ve doktrin, Uluslararası Adalet Divanı Statüsü'nün 38. maddesi uyarınca uluslararası hukukun yardımcı kaynaklarını oluşturmaktadır. Yardımcı kaynaklar, kural olarak uluslararası hukuk normu oluşturma kabiliyetinden yoksundur. Bu nedenle, uluslararası bir uyumsuzluğun doğrudan yardımcı kaynaklara göre çözülmesi söz konusu olamaz. Yardımcı kaynaklardan esasen hukuk kurallarının varlığını ve içeriğini saptamak üzere yararlanılır.¹⁰²

Uluslararası Adalet Divanı Statüsü'nün 38. maddesinde belirtilen yargısal kararların kapsamına, Uluslararası Adalet Divanı'nın verdiği kararların yanı sıra ulusal mahkemelerin ve hakem mahkemelerinin de verdiği kararlar girilmektedir.

Çevrenin uluslararası alanda korunması ile ilgili yargısal kararların, bilhassa *Trail-Smelter* uyumsuzluğunda 1941 yılında yetkili hakem mahkemesinin verdiği karardan sonra hızlı bir şekilde geliştiğini belirtmek gerekir. Bu tarihten itibaren çevrenin uluslararası alanda korunması ile ilgili önemli birçok yargısal karar verilmiştir.¹⁰³ Uluslararası Adalet Divanı 1949 yılındaki Korfu Kanalı davasında, her devletin kendi egemenlik bölgesinde diğer devletlerin haklarının ihlaline sebep verecek eylemlere bilinçli bir şekilde göz yumması gerektiği yönünde bir karar vermiştir. 1957 yılında ilgili hakem mahkemesinin *Lac Lanoux* uyumsuzluğunda verdiği kararda ise, bir devletin diğer kıyıdaş ülkelerin menfaatlerini ihlal edecek şekilde bir suyu kirletmeye veya kimyasal yapısını, ısısını ya da diğer özelliklerini değiştirmeye hakkının bulunmadığı dile getirilmiştir. 1969 yılında yetkili hakem mahkemesinin *Gut Dam* uyumsuzluğunda verdiği kararda ise, Kanada'ya ait Adam Adaları ile ABD sınırlarına dahil olan Galop Adaları arasında inşa edilen baraj yüzünden ABD topraklarında meydana gelen su baskını nedeniyle zarara uğrayan ABD vatandaşının tazminat talebi kabul edilmiştir. Uluslararası Adalet Divanı 1997 yılında *Gabcikovo-Nagymoros* uyumsuzluğunda ise, 1977 yılında Çekoslovakya ve Macaristan arasında Tuna Nehri üzerinde bir barajın inşa edilmesine yönelik imzalanan bir antlaşmanın ekolojik kaygılar nedeniyle iptal edilemeyeceğine, ancak güncel koşullara uyarlanabileceğine karar vermiştir.

¹⁰¹ Karş. *Hoppe/Beckmann/Kauch*, Umweltrecht, § 2, N. 28; *Sparwasser/Engel/ Voßkuhle*, Umweltrecht, § 1, N. 88; *Schmidt/Kahl*, Umweltrecht, s. 314; *Burhenne*, Internationales Umweltrecht, N. 115.

¹⁰² *Sur*, Uluslararası Hukukun Esasları, s. 81; *Bozkurt/Kütükçü/Poyraz*, Devletler Hukuku, s. 80; *Bleckmann*, Völkerrecht, s. 84 vd.

¹⁰³ Bu kararlar için ayrıca bkz. *Kloepfer*, Umweltschutzrecht, § 6, N. 8 vd.; *Schmidt/Kahl*, Umweltrecht, s. 314 vd.; *Pazarıcı*, Çevre Sorunlarının Uluslararası Boyutları ve Uluslararası Hukuk, s. 209.

E. Esnek Hukuk (Soft Law)

Uluslararası çevre hukukunun gelişiminde çok önemli bir role sahip olan esnek hukuk¹⁰⁴ kapsamına, uluslararası hukuk bakımından bir bağlayıcılığa sahip olmamakla birlikte, politik veya ahlaki açıdan yükümlülükler doğuran, tavsiye, görüş, bildirme, eylem programları ve önlem katalogları girmektedir. İmzalanmakla birlikte henüz onaylanmamış uluslararası antlaşmaların içerdiği kurallar ve uluslararası antlaşmalar çerçevesinde toplanan taraflar konferansı gibi organlarının aldığı kararlar da, esnek hukuk kapsamında ele alınmalıdır.¹⁰⁵ Esnek hukuk, teamül hukukunca kabul edilen davranışların deklaratif (tanımsal) açıdan güçlendirilmesi, uluslararası antlaşmaların hayata geçirilmesine yönelik geçici tedbirler için dayanak oluşturma, uluslararası hukuk kurallarının yorumuna yardımcı olma, hedeflerin saptanması ve bağlayıcı olmayan yönergeler ortaya koyma gibi işlevlere sahiptir.¹⁰⁶ Esnek hukuk bazen de, bağlayıcı nitelikteki uluslararası hukuk kurallarının oluşum sürecinin ilk aşamasını teşkil etmektedir.¹⁰⁷ Nitekim, 1989 yılında kabul edilen Tehlikeli Atıkların Sınırlanması ve Bertaraf Edilmesinin Kontrolüne İlişkin Basel Sözleşmesi'nin içeriği esas olarak, UNEP tarafından 1987 de açıklanan Tehlikeli Atıkların Çevreyle Uyumlu Bir Şekilde Yönetimine İlişkin Kahire İlkeleri'ne dayanmaktadır. Özellikle UNEP, IMO (Uluslararası Denizcilik Örgütü) ve OECD gibi uluslararası kurumlarca hazırlanan esnek hukukun, günümüzde çevrenin uluslararası düzeyde korunmasında ilişkin kuralların oluşturulmasında önemli bir teşvik edici rol üstlendiğini belirtmek gerekir.¹⁰⁸

IV. Uluslararası Örgütler

Uluslararası çevre hukukunun günümüzde bulunduğu noktaya gelmesinde çok önemli bir rol oynayan uluslararası örgütler, uluslararası çevre hukukunun gelecek dönemlerdeki gelişimi üzerinde de etkili olacaktır.¹⁰⁹ Uluslararası hukukun temel sükelerinden olan uluslararası örgütler, her ne kadar sadece üyeleri bakımından sınırlı bir bağlayıcılığa sahip düzenlemeler ortaya koyma imkânına sahip olsa da, uluslararası toplumun dikkatini çevre sorunlarına çekerek, bu sorunların çözümü için devletlerin harekete geçmesini sağlamakta ve devletler arasında bir işbirliği ve eşgüdüm zemininin oluşturulmasına önemli katkılar sunmaktadır. Uluslararası örgütler ayrıca, çevre sorunlarının uluslararası arenada tartışıldığı bir forum işlevi görmekte ve çevrenin uluslararası alanda korunması için gereksinim duyulan düzenlemelerin

¹⁰⁴ Karş. *Beyerlin*, *Umweltvölkerrecht*, N. 134 vd.; *Sparwasser/Engel/Voßkuhle*, *Umweltrecht*, § 1, N. 89; *Schmidt/Kahl*, *Umweltrecht*, s. 315 vd.; *Epiney/Scheyli*, *Strukturprinzipien des Umweltvölkerrechts*, s. 77 vd.; *Kloepfer*, *Umweltrecht*, § 9, N. 12.

¹⁰⁵ Karş. *Buck/Verheyen*, *Umweltvölkerrecht*, N. 31 vd.

¹⁰⁶ *Sparwasser/Engel/Voßkuhle*, *Umweltrecht*, § 1, N. 89; *Kloepfer*, *Umweltrecht*, § 9, N. 12.

¹⁰⁷ *Sparwasser/Engel/Voßkuhle*, *Umweltrecht*, § 1, N. 89; *Schmidt/Kahl*, *Umweltrecht*, s. 315; *Buck/Verheyen*, *Umweltvölkerrecht*, N. 31; *Burhenne*, *Internationales Umweltrecht*, N. 125.

¹⁰⁸ *Schmidt/Kahl*, *Umweltrecht*, s. 315 vd.; *Rest*, *NJW* 1989, s. 2157 vd.; *Burhenne*, *Internationales Umweltrecht*, N. 127; *Kloepfer*, *Umweltrecht*, § 9, N. 12.

¹⁰⁹ *Kloepfer*, *Umweltrecht*, § 9, N. 15; *Erbguth/Schlacke*, *Umweltrecht*, § 8, N. 16.

devletlerce ortaya konmasında bir motor görevi üstlenmektedir.¹¹⁰ Nitekim çevrenin korunmasına ilişkin uluslararası antlaşmaların büyük bir çoğunluğu, Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği veya OECD gibi uluslararası örgütler bünyesinde hazırlandıktan sonra ilgili devletlerin onayına sunulmuştur.

Birleşmiş Milletler, çevrenin uluslararası düzeyde korunması konusunda ön plana çıkan kuruluşların en önemlisidir. İnsan yaşamının temel dayanağını oluşturan çevrenin korunmasına yönelik olarak uluslararası toplumun tüm üyelerinin ortak bir şekilde hareket etmesini sağlamak, Birleşmiş Milletler'in temel hedeflerinden biri olmuştur. Birleşmiş Milletler tarafından düzenlenen Rio, Stockholm ve Johannesburg Zirveleri, çevrenin korunması konusunda uluslararası düzeyde bir işbirliği zemininin oluşturulması bakımından büyük öneme sahiptir. Bu zirvelerin diğer bir özelliği ise, çevre sorunlarının ancak uluslararası bir işbirliği ile çözülebileceğinin bütün dünyaya kabul ettirmiş olmasıdır.¹¹¹

Birleşmiş Milletler çatısı altında yer alan Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP), Stockholm Konferansı ile oluşturulmuş olup, çevrenin gerek küresel gerekse bölgesel düzeyde korunmasına yönelik antlaşmaların oluşturulması ve hayata geçirilmesinde öncü bir rol üstlenmiştir. Çevrenin korunması konusunda uluslararası işbirliğinin geliştirilmesi, Birleşmiş Milletler bünyesindeki çevre ile ilgili etkinliklerin eşgüdümünün sağlanması, gelişmekte olan ülkelerin ihtiyaçlarının da dikkate alınarak çevre ile ilgili araştırma, bilgilendirme ve yasalaştırma faaliyetlerinin gözlenmesi, desteklenmesi ve bu faaliyetlere katılımın sağlanması, UNEP'in başlıca görevleridir.¹¹² Esas olarak bir çevre programı niteliğinde olan UNEP, günümüzde artık büyük ölçüde kurumsallaşmıştır. Zira UNEP, idari bir konseyin yanı sıra bünyesinde bir sekreteryayı ve çevre fonlarını barındırmaktadır. UNEP ile ilgili olarak dikkat çekilmesi gereken bir başka husus, UNEP'in idari konseyi tarafından 1981 yılında ilk defa Montevideo-I olarak da adlandırılan uluslararası bir çevre hukuku programının hazırlanması, Montevideo-II (1993) ve Montevideo-III (2001) programları ile ise, bu ilk programın genişletilip, geliştirildiğidir.¹¹³

UNEP dışında Birleşmiş Milletler çatısı altında kendilerine tanınan görev alanı dâhilinde çevre sorunlarıyla da ilgili olarak faaliyet yürüten diğer kuruluşlar, Uluslararası Hukuk Komisyonu (ILC - International Law Commission), Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO - International Labour Organisation), Gıda ve Tarım Örgütü (FAO - Food and Agriculture Organisation), Dünya Sağlık Örgütü (WHO - World Health Organisation), Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Komisyonu (UN/ECE - United Nations Economic Commission for Europe) ve Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu'dur (IAEA - International Atomic Energy Agency). Birleşmiş Milletler bünyesinde çevrenin korunması ile ilgili olarak

¹¹⁰ Karş. *Kloepfer*, *Umweltrecht*, § 9, N. 15; *Erbguth/Schlacke*, *Umweltrecht*, § 8, N. 16 vd.; *Pazarci*, *Çevre Sorunlarının Uluslararası Boyutları ve Uluslararası Hukuk*, s. 205 vd.; *Kloepfer*, *Umweltschutzrecht*, § 6, N. 44.

¹¹¹ Karş. *Kılıç*, C.Ü.İ.İ.B.D. 2001, C. 2, S. 2, s. 143.

¹¹² *Beyerlin*, *Umweltvölkerrecht*, N. 144 vd.; *Kloepfer*, *Umweltrecht*, § 9, N. 15; *Kılıç*, C.Ü.İ.İ.B.D. 2001, C. 2, S. 2, s. 143 vd.

¹¹³ Bu konuda bkz. *Kloepfer*, *Umweltrecht*, § 9, N. 15; *Burhenne*, *Internationales Umweltrecht*, N. 155 vd.

etkinlik gösteren tüm bu kuruluşların varlığına rağmen, Birleşmiş Milletler Çevre Örgütü adıyla (UNEO – United Nations Environment Organisation) husesi olarak çevre konusunda yetkili kılınmış ve bu alanda faaliyet yürüten bir birimin Birleşmiş Milletler kapsamında kurulmasına yönelik talepler gün geçtikçe daha da güçlü bir şekilde dile getirilmektedir.¹¹⁴ Birleşmiş Milletler'in çevrenin korunması konusunda faaliyet yürüten organları arasında eşgüdümü sağlayarak, bu organların birbirinden kopuk bir şekilde faaliyet yürütmelerinin önüne geçilmesi, bu tür bir örgütün öncelikli hedefi olarak dile getirilmektedir. Bu tür bir örgüt ayrıca, uluslararası toplumun dikkatinin çevre sorunlarına odaklanmasının sağlanması açısından da olumlu sonuçlar doğurabilecektir. Bunun haricinde bu tür bir örgüt, yeni antlaşmalar ve eylem programları için müzakereleri başlatmanın yanı sıra mevcut antlaşmaların uygulamaya geçirilmesine de önemli katkılar sunabilecektir. Birleşmiş Milletler teşkilatı dışında, Dünya Ticaret Örgütü (WTO – World Trade Organisation) ve Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD – Organisation for Economic Co-operation and Development) gibi uluslararası kuruluşların da, faaliyet yürüttükleri yetki alanı kapsamında çevre sorunları ile de ilgilendiklerini ifade etmek gerekir.

Ulusalüstü bölgesel bir siyasi yapılanma olan Avrupa Birliği de, çevrenin uluslararası düzeyde korunmasına önemli katkılar sunmaktadır.¹¹⁵ Avrupa Birliği, bir uluslararası hukuk süjesi olup, gerek uluslararası antlaşmaları akdetme ve bu antlaşmalara taraf olma gerekse de uluslararası örgütlere üye olma yetkisine sahiptir.¹¹⁶ Avrupa Birliği, bilhassa Birlik üyesi ülkelerde çevrenin korunması konusunda çok önemli gelişmeler kat edilmesini sağlamıştır. Nitekim, ortak bir Avrupa çevre politikasına ilişkin temel ilkeler resmi düzeyde ilk defa 1972 yılında Paris Zirvesi'nde belirlenmiş, 1987'de yürürlüğe giren Tek Avrupa Senedi ile ise, ortak bir çevre politikasına dair esaslar Avrupa Birliği kurucu antlaşmalarına girmiştir. 1992 yılında imzalanan Maastricht Antlaşması'yla çevre alanına politika statüsü verilmiş ve çevrenin korunması açıkça Topluluk hedefleri kapsamına alınmıştır. 1997 yılında imzalanan Amsterdam Antlaşması'nda ise, çevrenin korunması hususunda büyük önem arz eden iki norma yer verilmiştir. Bunlardan ilki, çevrenin korunması gereklerinin diğer Topluluk politikalarının tespitinde ve yürütülmesinde dikkate alınması gerektiğini belirten genel bir kural içeren Avrupa Topluluğu Antlaşması'nın 6. maddesidir. İkinci olarak 174. maddeye değinmek gerekir. Bu maddenin 1. fıkrasında Avrupa Birliği çevre politikasının hedefleri sıralanırken, 2. fıkrada Topluluğun çevre politikasının, bölgesel farklılıkları göz önünde bulundurarak yüksek sevi-

¹¹⁴ Karş. *Kloepfer*, *Umweltschutzrecht*, § 6, N. 42; *Simonis*, *Vorgänge* 2007, Heft 3, s. 55 vd.

¹¹⁵ Bu konuda bkz. *Epiney*, *Umweltrecht in der Europäischen Union*, s. 95 vd.; *Oppermann*, *Europarecht*, s. 604 vd.; *Jans/von der Heide*, *Europäisches Umweltrecht*, s. 27 vd.; *Haratsch/Koenig/Pechstein*, *Europarecht*, N. 978 vd.

¹¹⁶ *Buck/Verheyen*, *Umweltvölkerrecht*, N. 14. Avrupa Birliği, aralarında İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi ve Kyoto Protokolü gibi antlaşmaların da bulunduğu çevrenin korunmasına ile ilgili 40'tan fazla uluslararası antlaşmaya taraf olmuştur. http://ec.europa.eu/environment/international_issues/agreements_en.htm adresinden bu antlaşmaların en önemlilerine erişmek mümkündür. Avrupa Birliği'nin taraf olduğu antlaşmalar Birlik hukukunun bir parçası olup, gerek Birlik organları gerekse de üye devletler bakımından bağlayıcı niteliktedir. Bu konuda ayrıca bkz. *Haratsch/Koenig/Pechstein*, *Europarecht*, N. 388 vd.

yede bir korumayı hedeflediği belirtilmiş ve ihtiyat ilkesi, önleme ilkesi, kaynakta önleme ilkesi ve kirleten öder ilkesini esas aldığı ifade edilmiştir. 6. maddede ise, çevrenin korunmasının Topluluğun diğer politikaları ile bütünleştirilmesi ve bunlarla uyumlu olarak yürütülmesi gereği ifade edilmiştir. Burada belirttiğimiz bu normlar dışında, ilki 1973 ve altıncısı 2002 yılında kabul edilen Çevre Eylem Programlarının da, Avrupa Birliği çevre politikalarına temel teşkil ettiğini belirtmek gerekir.¹¹⁷

V. Sivil Toplum Örgütleri

Sivil toplum örgütlerinin çevrenin uluslararası alanda korunması konusundaki katkısı gün geçtikçe artmaktadır. Bilhassa küresel nitelikteki çevre sorunlarına dikkat çekerek, çevrenin uluslararası düzeyde korunmasına ilişkin hukuk kurallarının oluşumuna ve uygulanmasına önemli katkılar sağlayan sivil toplum örgütlerinin kapsamına, özel inisiyatiflere dayalı olarak oluşturulan ve kamusal bir makama tabi olmayan ve ekonomik bir kazanç gayesi taşımayan gruplar, dernekler, birlikler, topluluklar ve diğer gönüllü kuruluşlar girmektedir.¹¹⁸ Sivil toplum örgütleri, gerek yapı gerekse de görevleri bakımından farklı niteliklere sahiptir.

Çevrenin korunması konusunda uluslararası düzeyde faaliyet yürüten sivil toplum örgütlerinin en önemlisi kuşkusuz Greenpeace'dir. Dünya çapında geniş bir örgütlenme ağına sahip olan Greenpeace, gerçekleştirdiği samsiyonel eylemlerle günümüzde adından sıkça söz ettirmektedir. Dünya Doğa Koruma Vakfı (Worldwide Fund for Nature – WWF) ise, öncelikli olarak doğanın ve canlı türlerinin korunması alanında faaliyet gösteren, uluslararası bir sivil toplum örgütüdür. Temel amacı, dünyadaki doğal ortamının bozulmasını durdurmak ve insanın doğayla uyumlu bir şekilde yaşayabileceği bir gelecek oluşturmak olan Dünya Doğa Koruma Vakfı, 1961 yılından beri faaliyetlerini sürdürmekte olup, dünya çapında geniş bir örgütlenme ağına sahiptir. Sivil toplum örgütlerinin çevrenin uluslararası korunmasına sağladığı katkılara değinirken belirtilmesi gereken bir husus, Uluslararası Ticaret Odası (International Chamber of Commerce) ve Dünya Sürdürülebilir Kalkınma İş Konseyi (World Business Council Sustainable Development) gibi, sanayi ve ekonomi sahalarında faaliyet yürüten uluslararası kuruluşların da bu kapsamda ele alınması gerektiğidir.¹¹⁹ 1948 yılında kurulmuş olan Doğa ve Doğal Kaynakların Korunması için Uluslararası Birlik (International Union for Conservation of Nature and Natural Resources) ise, dünya çapında 89 devlet, 109 resmi makam ve 800'den fazla sivil toplum örgütünü bünyesinde tek bir çatı altında toplayan bir kuruluş olarak, toplumları doğanın ve türlerin korunması konusunda bilinçlendirerek, doğal kaynakların sürdürülebilir ve itinalı tarzda kullanımını güvence altına almayı amaçlamaktadır.

Sivil toplum örgütleri, uluslararası çevre hukukunda farklı roller üstlenebilir. Kamuoyu yaratma ve lobi çalışmaları ile hükümetler üzerinde baskı

¹¹⁷ Bu eylem programları hakkında daha teferruatlı olarak bkz. *Onuk*, Avrupa Birliği'nde Çevre Hukukunun Gelişimi, s. 68 vd.; *Duru*, Avrupa Birliği Çevre Politikası, s. 5 vd.

¹¹⁸ *Kloepfer*, Umweltrecht, § 9, N. 16.

¹¹⁹ Karş. *Kloepfer*, Umweltrecht, § 9, N. 16.

kurmanın yanı sıra, uluslararası kuruluşların düzenlediği konferanslara gözlemci veya danışman sıfatıyla katılma, bu rollerin en önemlileridir. Bunun dışında, bazı uluslararası antlaşmalarda sivil toplum örgütlerinin bilgilendirilmesine ve bu antlaşmaların uygulanmasının sivil toplum örgütlerince denetimine ilişkin hükümlere yer verildiği görülmür.¹²⁰ Bununla birlikte, sivil toplum örgütlerinin uluslararası çevre hukukunda daha etkin bir rol alabilmesinin önündeki en önemli engelin, uluslararası hukuk kurallarının oluşturulması süreçlerinin şeffaflık açısından ve demokratik meşruiyet bakımından yetersizliği olduğu ifade edilmiştir.¹²¹ Sivil toplum örgütlerinin uluslararası düzeydeki norm koyma ve karar alma süreçlerine katılımın sağlanmasının, çevre politikalarının oluşturulması sürecinde farklı menfaat grupları arasında bir dengeyin sağlanması sonucunu doğuracağı ve bu alandaki düzenleme ve kararların demokratik meşruiyetini artıracacağı açıktır.

VI. Uluslararası Çevre Hukukunun Gelişim Perspektifleri

Büyük ölçüde uluslararası antlaşmalar ile şekillenen uluslararası çevre hukuku, yaklaşık otuz beş yıllık bir geçmişe sahip olup, oluşum sürecini henüz tamamlamamış yeni bir hukuk dalı olarak, halen dinamik bir gelişim süreci içinde bulunmaktadır.¹²² Bununla birlikte, uluslararası çevre hukukunun küresel işbirliğine dayanan bir *dünya çevre hukuku* haline gelmesinin önünde bazı engellerin bulunduğunu belirtmek gerekir.

Uluslararası çevre hukukunun global ölçekte kabul görmesinin önündeki engellerin başında, gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkelerin çevre sorunları karşısında takındığı farklı tavır gelmektedir.¹²³ Küresel çevre sorunlarının ortaya çıkmasının asıl sorumlusu olan gelişmiş ülkeler, çevrenin korunmasına yönelik önlemlerin hayata geçirilmesi için gerekli olan teknik ve ekonomik kapasiteye sahip iken, gelişmekte olan ülkeler, ekonomik kalkınmaya öncelik vermekte olup, çevrenin korunması için gereksinim duyulacak ekonomik ve teknik kaynaklardan çoğu kez yoksundur. Bu durum, gelişmekte olan ülkelerin çevresel değerlerin korunmasını amaçlayan uluslararası antlaşmalara taraf olarak, bu antlaşmaları hayata geçirmesini güçleştirmektedir. Bu nedenle, çevrenin korunmasına yönelik faaliyetlerin ortaya çıkaracağı yükün, gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkeler arasında bu ülkelerin farklı koşulları göz önünde bulundurularak adil bir şekilde bölüştürülmesi, bir zorunluluk olarak görülmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde çevrenin korunmasına ilişkin faaliyetleri teşvik etmeye yönelik önemli bir mekanizma, borç-doğa değişim (debt-

¹²⁰ Bu konuda bkz. *Kloepfer*, *Umweltrecht*, § 9, N. 16; *Buck/Verheyen*, *Umweltvölkerrecht*, N. 28, 71 vd.; *Burhenne*, *Internationales Umweltrecht*, N. 135 vd.

¹²¹ Karş. *Kloepfer*, *Umweltrecht*, § 9, N. 17; *Calliess*, *ZUR* 2000, s. 247; *Koch/Mielke*, *ZUR* 2009, s. 407.

¹²² *Kloepfer*, *Umweltrecht*, § 9, N. 66; *Sparwasser/Engel/Voßkuhle*, *Umweltrecht*, § 1, N. 94; *Buck/Verheyen*, *Umweltvölkerrecht*, N. 95; *Koch/Mielke*, *ZUR* 2009, s. 407; *Epiney*, *JuS* 2003, s. 1072.

¹²³ Karş. *Kloepfer*, *Umweltschutzrecht*, § 6, N. 46; *Kılıç*, *C.Ü.İ.İ.B.D.* 2001, C. 2, S. 2, s. 146; *Turgut*, *Çevre Hukuku*, s. 185 vd.; *Sparwasser/Engel/Voßkuhle*, *Umweltrecht*, § 1, N. 94; *Koch/Mielke*, *ZUR* 2009, s. 407.

for-nature swaps) programıdır.¹²⁴ Bu kapsamda, gelişmekte olan ülkelerin borçları çevrenin korunmasına ilişkin tedbirlerin alınması karşılığında alacaklı ülkeler tarafından silinmektedir.

Uluslararası çevre hukukunun karşı karşıya bulunduğu diğer bir sorun ise, çevrenin korunmasına ilişkin uluslararası düzenlemelerin büyük çoğunluğunun belli bazı çevresel olay veya felaketlerin sonucunda oluşturulmuş olması, bu düzenlemelerin bu nedenle esas olarak sektörel bir yaklaşımdan hareket etmesidir.¹²⁵ Bu durum, çevrenin korunmasına ilişkin uluslararası normların belli bir düzenden yoksun olması sonucunu doğurmuştur. Çevrenin korunması ile ilgili uluslararası bir antlaşmanın kendinden önceki çevresel antlaşmaları dikkate alarak, burada yer verilen hükümlerle gerekli bağlantıları kurması ve farklı antlaşmalarda öngörülen organların eşgüdümüne ilişkin düzenlemelere yer vermesi, çevrenin korunması ile ilgili uluslararası antlaşmalarda bütüncül bir yaklaşımın benimsenmesini önemli ölçüde kolaylaştıracaktır. Diğer çevre sorunlarını da dikkate alan bu tür bütüncül bir yaklaşım, çevrenin korunmasına ilişkin düzenlemeleri daha uyumlu bir hale getirecektir. Burada değinilmesi lüzumlu olan diğer bir husus ise, özellikle uluslararası ticaret alanında rekabet ihalelerine mahal vermemek için, uluslararası çevre hukuku düzenlemelerinin uluslararası ticaret hukuku düzenlemeleri ile de uyumlulaştırılması gereğidir.¹²⁶

Uluslararası çevre hukukuna ilişkin düzenlemeler açısından kaçınılmaz hale gelen uyumlulaştırma gereğinden hareketle, çevrenin korunması ile ilgili uluslararası kuralların konulması, bunların yürütülmesi ve bunlardan kaynaklanan uyumsuzlukların çözülmesi konularında faaliyet yürütecek merkezi bir yapının oluşturulmasına yönelik talepler de dile getirilmiştir.¹²⁷ Küresel bir çevre örgütünün kurulmasına yönelik bu tür talepler, bu tarz bir örgütün çevrenin korunmasına ilişkin mevcut düzenlemeler arasındaki kopukluğun giderilmesi, çevrenin korunması ile ilgili uluslararası düzenlemelerin ve standartların oluşturulması, farklı antlaşmalarda öngörülen organlar arasında eşgüdümün tesisi ve uluslararası toplumun dikkatinin çevre sorunlarına odaklanmasının sağlanması açısından çok önemli neticeler doğuracağına vurgu yapmaktadır. Bunun yanı sıra, bu tür bir çevre örgütü bünyesinde görevlendirilecek bir çevre mahkemesinin, bir yandan çevrenin korunmasına ilişkin uluslararası düzenlemelerin etkinliğini artıracak bir denetim mekanizması işlevi göreceği diğer yandan ise, bu tür düzenlemelerden kaynaklanan uyumsuzlukların çözümleneceği yargısal makam olarak çevrenin uluslararası alanda korunmasına önemli katkılar sunacağı ifade edilmiştir.¹²⁸

¹²⁴ *Kloepfer*, *Umweltschutzrecht*, § 6, N. 46.

¹²⁵ *Kloepfer*, *Umweltrecht*, § 9, N. 67. Ayrıca karşı. *Kloepfer*, *Umweltschutzrecht*, § 6, N. 47; *Buck/Verheyen*, *Umweltvölkerrecht*, N. 95; *Sparwasser/Engel/Voßkuhle*, *Umweltrecht*, § 1, N. 94; *Koch/Mielke*, *ZUR* 2009, s. 407 vd.

¹²⁶ *Kloepfer*, *Umweltrecht*, § 9, N. 68; *Buck/Verheyen*, *Umweltvölkerrecht*, N. 96; *Koch/Mielke*, *ZUR* 2009, s. 408.

¹²⁷ *Koch/Mielke*, *ZUR* 2009, s. 407; *Kloepfer*, *Umweltrecht*, § 9, N. 70. Ayrıca bkz. *Sparwasser/Engel/Voßkuhle*, *Umweltrecht*, § 1, N. 94.

¹²⁸ Karş. *Kloepfer*, *Umweltrecht*, § 9, N. 71; *Kloepfer*, *Umweltschutzrecht*, § 6, N. 48; *Koch/Mielke*, *ZUR* 2009, s. 408.

Burada dikkat çekilmesi gereken diğer bir husus, çevrenin uluslararası alanda korunmasına ilişkin karmaşık yapıya sahip ayrıntılı düzenlemelerin sayısının artmasının, uluslararası çevre hukukunun ilgili ülkelere hayata geçirilmesinde sorunların yaşanmasına neden olduğudur.¹²⁹ Bu bağlamda, uluslararası düzenlemelerden kaynaklanan yükümlülüklerin yerine getirilmesinin mümkün olduğunca basitleştirilmesi, bu yükümlülüklerin hayata geçirilmesini kolaylaştıracaktır.¹³⁰ Çevrenin korunmasına ilişkin bazı uluslararası antlaşmalarda yer alan özel düzenekler de, bu antlaşmalarda yer alan yükümlülüklerin yerine getirilmesinde taraf ülkelere önemli kolaylıklar sağlamaktadır. Kyoto Protokolü'nde taraf ülkelerin emisyon indirim yükümlülüklerini yerine getirebilmelerini kolaylaştırmak için öngörülen esnek mekanizmalar, bu düzeneklere güzel bir örnektir. Bunun haricinde, çok taraflı bazı uluslararası çevre antlaşmalarının uygulanmasını kolaylaştırmak amacıyla, UNEP tarafından da bazı yönergelerin kabul edildiğini belirtmek gerekir.

V. Sonuç

Çevre sorunlarının büyüklüğü, karmaşıklığı ve çok boyutluluğu karşısında, uluslararası alanda atılacak adımların çevrenin etkili bir şekilde korunması bakımından günümüzde büyük önem taşıması, uluslararası çevre hukuku adıyla yeni bir hukuk dalının oluşumunu gerekli kılmıştır. Uluslararası çevre hukuku, esasen uluslararası hukukun çevrenin korunmasına ilişkin ilke ve düzenlemelerini konu edinmektedir. Birleşmiş Milletlerin öncülüğünde, Stockholm, Rio ve Johannesburg kentlerinde gerçekleştirilen çevre konferansları, uluslararası çevre hukukunun gelişim seyrini büyük ölçüde belirlemiştir. Uluslararası antlaşmaların çevrenin uluslararası düzeyde korunmasında elverişli düzenlemeler olması, uluslararası çevre hukukunun büyük ölçüde uluslararası antlaşmalardan beslenmesi sonucunu doğurmuştur. Uluslararası antlaşmaların yanı sıra, uluslararası teamül hukuku, hukukun genel ilkeleri, yargısal kararlar ve esnek hukuk da uluslararası çevre hukukunun gelişiminde önemli bir işleve sahiptir. Uluslararası çevre hukukunun ortaya çıkmasında ve gelişiminde çok önemli bir yere sahip olan uluslararası örgütlerin haricinde, sivil toplum örgütlerinin de çevrenin uluslararası alanda korunması konusunda sunduğu katkının göz ardı edilmemesi gerekir. Dinamik bir gelişim süreci içinde bulunan uluslararası çevre hukuku, tüm çabalara rağmen hala bir dünya çevre hukuku haline gelememiştir. Gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkelerin farklı menfaatleri, uluslararası çevre hukuku düzenlemelerinde bütüncül bir yaklaşımın benimsenmemesi, eşgüdüm ve denetim eksikliği, uluslararası normlar arasında bir uyumun mevcut olmaması ve uluslararası çevre hukuku düzenlemelerinin hayata geçirilmesi ile ilgili sorunlar, uluslararası çevre hukukunun global düzeyde kabul görmesinin önündeki en önemli engellerdir.

¹²⁹ *Kloepfer*, *Umweltrecht*, § 9, N. 70. Ayrıca karş. *Buck/Verheyen*, *Umweltvölkerrecht*, N. 95.

¹³⁰ *Kloepfer*, *Umweltrecht*, § 9, N. 70; *Töpfer*, *NVwZ* 2002, s. 641.

Kaynakça

BAŞLAR, Kemal: Uluslararası Çevre Hukuku ve Dünya Çevre Zirvesi, Ekoloji Dergisi, 1992, S. 3, s. 8 vd.

BEYERLIN, Ulrich: Umweltvölkerrecht, München 2000

BEYERLIN, Ulrich/EHRMANN, Markus: Fünf Jahre nach dem Gipfel von Rio - eine kritische Bestandsaufnahme der Sondergeneralversammlung vom Juni 1997, UPR 1997, s. 356 vd.

BLECKMANN, Albert: Völkerrecht, Baden-Baden 2001

BOZKURT, Enver/**KÜTÜKÇÜ**, M. Akif/**POYRAZ**, Yasin: Devletler Hukuku, 4. Baskı, Ankara 2004

BRECKWOLDT, Johannes: Das Vorsorgeprinzip im Umweltvölkerrecht und im Umweltrecht der Europäischen Union: Ein Überblick, Freilaw 2009/3, s. 1 vd.

BUCK, Matthias/**VERHEYEN**, Roda: Umweltvölkerrecht, in: Koch, Hans-Joachim (Hrsg.): Umweltrecht, 2. Auflage, Köln 2007

BURHENNE, Wolfgang, E.: Internationales Umweltrecht, in: Hansmann, Klaus/Sellner, Dieter (Hrsg.): Grundzüge des Umweltrechts, 3. Auflage, Berlin 2007

CALLIESS, Christian: Ansätze zur Subjektivierung von Gemeinwohlbelangen im Völkerrecht, Das Beispiel des Umweltschutzes, ZUR 2000, s. 246 vd.

DURU, Bülent: Avrupa Birliği Çevre Politikası

(<http://kentcevre.politics.ankara.edu.tr/duruabcevre.pdf>)

EPINEY, Astrid: Zur Einführung Umweltvölkerrecht, JuS 2003, s. 1066 vd.

EPINEY, Astrid/**SCHEYLI**, Martin: Strukturprinzipien des Umweltvölkerrechts, Baden-Baden 1998

EPINEY, Astrid: Umweltrecht in der Europäischen Union, 2. Auflage, Köln 2005

ERBGUTH, Wilfried/**SCHLACKE**, Sabine: Umweltrecht, München 2005

GRAF VITZTHUM, Wolfgang: Völkerrecht, 2. Auflage, Berlin 2001

HERDEGEN, Matthias: Völkerrecht, 7. Auflage, München 2008

HOHMANN, Harald: Ergebnisse des Erdgipfels von Rio Weiterentwicklung des Umweltvölkerrechts durch die UN-Umweltkonferenz von 1992, NVwZ 1993, s. 311 vd.

HOBE, Stephan: Grundstrukturen des internationalen Umweltrechts, JA 1997, s. 160 vd.

HOPPE, Werner/**BECKMANN**, Martin/**KAUCH**, Petra: Umweltrecht, 2. Auflage, München 2000

IPSEN, Knut: Völkerrecht, 5. Auflage, München 2004

JANS, H. Jan/von der Heide, Ann-Katrin: Europäisches Umweltrecht, Groningen 2003

KILIÇ, Selim: Uluslararası Çevre Hukukunun Gelişimi Üzerine Bir İnceleme, C.Ü.İ.İ.B.D. 2001, C. 2, S. 2, s. 131 vd.

KLOEPFER, Michael: Umweltschutzrecht, München 2008

KLOEPFER, Michael: Umweltrecht, 3. Auflage, München 2004

KLOEPFER, Michael: Grenzüberschreitende Umweltbelastungen als Rechtsproblem, DVBl. 1984, s. 245 vd.

KLOEPFER, Michael: Umweltgerechtigkeit, Berlin 2006

KOCH, Hans-Joachim/**MIELKE**, Christian: Globalisierung des Umweltrechts, ZUR 2009, s. 403 vd.

HARATSCH, Andreas/**KOENIG**, Christian/**PECHSTEIN**, Matthias: Europarecht, 6. Auflage, Tübingen 2009

KRÖGER, Detlef/**KLAUSS**, Ingo: Umweltrecht, Berlin 2001

MÜLLER, Jörg Paul/**WILDHABER**, Luzius: Praxis des Völkerrechts, 3. Auflage, Bern 2001

ONUK, Neşve Burcu: Avrupa Birliği'nde Çevre Hukukunun Gelişimi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007

OPPERMANN, Thomas: Europarecht, 3. Auflage, München 2005

ÖZDEK, Yasemin: Çevre Hakkı, Ankara 1993

PAZARCI, Hüseyin: Uluslararası Hukuk Dersleri – I. Kitap, 8. Baskı, Ankara 1999

PAZARCI, Hüseyin: Çevre Sorunlarının Uluslararası Boyutları ve Uluslararası Hukuk, in: Fehmi Yavuz'a Armağan, Ankara 1983

REST, Alfred: Neue Tendenzen im internationalen Umwelthaftungsrecht, NJW 1989, s. 2153 vd.

RUBLACK, Susanne: Der Grenzüberschreitende Verkehr von Umweltrisiken im Völkerrecht, Baden-Baden 1993

RUFFERT, Matthias: Das Umweltvölkerrecht im Spiegel der Erklärung von Rio und der Agenda 21, ZUR 1993, s. 208 vd.

SCHEIDLER, Alfred: Einführung in das Völkerrecht, Jura 2004, s. 9 vd.

SCHMIDT, Reiner/**KAHL**, Wolfgang: Umweltrecht, 7. Auflage, München 2006

SIMONIS, Udo E.: Institutionelle Positionierung der globalen Umweltpolitik. Zur notwendigen Errichtung einer Weltumweltorganisation, Vorgänge 2007, Heft 3, s. 55 vd.

SPARWASSER, Reinhard/**ENGEL**, Rüdiger/**VOSSKUHLE**, Andreas: Umweltrecht, 4. Auflage, Heidelberg 2003

STÜER, Bernhard: Bauund Fachplanungsrecht, 4. Auflage, München 2009

SUR, Melda: Uluslararası Hukukun Esasları, 2. Bası, İstanbul 2006

TÖPFER, Klaus: Umwelt im 21. Jahrhundert Herausforderung für die Industrieländer, NVwZ 2002, s. 641 vd.

TURGUT, Nükhet Y.: Çevre Politikası ve Hukuku, Ankara 2009

TURGUT, Nükhet: Çevre Hukuku, 2. Bası, Ankara 2001

TÜTÜNCÜ, Ayşe Nur: Gemi Kaynaklı Deniz Kirlenmesinin Önlenmesi, Azaltılması ve Kontrol Altına Alınmasında Devletin Yetkisi, 2. Bası, İstanbul 2001

von HEINEGG, Heintschel: Umweltvölkerrecht, in: Rengeling, Hans-Werner (Hrsg.), Handbuch zum europäischen und deutschen Umweltrecht, Band II, 2. Auflage, Köln 2003

WOLF, Joachim: Umweltrecht, München 2002

WOLFF, Nina: Die Ergebnisse des Weltgipfels über nachhaltige Entwicklung in Johannesburg: Zusammenfassung und Wertung mit Blick auf die Entwicklung des Umweltvölkerrechts, NuR 2003, s. 137 vd.